

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 91 (16702)

2003 чылдың
ИЮЛЬ 24,
четверг

Ат салган шагы 17.15
Садар өртээ 3 рубль.

ШУУЛГАНЫҢАР ТҮННЭЛДИГ БОЛЗУН

**Сибирь архивтеринин
хүндүлүг ажылдакчылары!**

Россияның онзагай девискээрлеринин бирээзи Тываның эрте-бурунгу черинге Силерге чүректин ханызындан байырымны чедирдим. Маңаа, хөлээзининг Азияның чык төвүнге, улуг эвес девискээрге, чер бөмбүрээнинг экологтуг барык бүгү система-лары көстүп, соңгу, мурнуу чүктеринин, бедик дагларның болгаш оргулааштарның дириг амытаннары болгаш үнүштери өзүп, көвүдеп турар.

Тываның онзагай байдалына оң чүгле географтыг байдалы болгаш янзы-бүрү бойдузу кол чүүл болбайн келген. Муң-муң чылдарның дургузунда республиканың девискээри бодунун соонга хей санныг төөгүлүг тураскаалдарны арттырып, янзы-бүрү сайзыралдарның болгаш культураларның дээжилерин солчуп, арттырып каан бир янзы белдир бооп келген.

XX чүс чыл тыва улустун салым-чолунга онза болушкун бооп арткан. Цинь империяның дарлалының буураашыны, Россияның авырал хайгааралынче шилчишкин, национал-хосталгалыг демисел болгаш хамааты дайыны, Тыва Арат Республиканы тургусканы, Совет Эвилелинин составына эки тура-биле кир-

гени, дайын сөөлүндеги бешки чылдарда социал-экономиктиг улуг чаартылгалар, экономиктиг, политиктиг, социал чаа харылзааларны тургузарының берге чылдары — бистинг чонувустун эрткен чүс чылда төөгүлүг оруунун кол угланьшыкыннары болган.

Бо бүгү угланьшыкыннар болза чоннуң янзы-бүрү бөлүктеринин болгаш кезектеринин аразында нарын шалтыктарның, удур-дедир үзел-бодалдар үскүлежишкисинеринин үезинде олар аар уржуктарлыг дооступ турган. Эрткен үениң болушкуннарының дугайында долу шынны келир үениң салгалдарына угаадып арттырары — улуг уjur-дузалыг сорулга. Чүл дизе улустун угааны дириг турда, улус боду дириг артар. Чоннуң төөгүлүг тураскаалының шыгжакчылары эскет чок, ынчалза-даа ниитилелге эргежок чугула ажылыңар-биле Силер, архив албанының ажылдакчылары, эрткен үениң байлааның үезинин өстүрүп, бөгүн херектиг, келир үеде оон артык үнелиг түннелди магадылап турар силер.

Силернин шуулганыңарның чедишкисининг болгаш үр-түннелдиг ажылдарыңар, Силерге болгаш чооккижилеринерге ааскежин, чаагай амыдыралды күзедим!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы **Ш.ООРЖАК**
2003 чылдың июль 23.

БАЙЫРЛАЛЫҢАР-БИЛЕ

**Бистин республикавыстың
хүндүлүг чурттакчылары!**

**Сүт-Хөл кожуунун
хүндүлүг чурттакчылары!**

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы аг-сураа алган 60-маадырларның тура халышкынының 120 чыл юбилейи болур төөгүлүг хүнге холбаштыр Силер бүгүдеге байыр чедирип тур. Чагырыкчыларның каш дургун деп дашкен күзелинге чөрүштүр чоннуң күзел-соруу-биле оларны маадырлар деп адаан. Үе бүгү чүүлдерни боттарының туружунче кириген.

60-маадырларның төөгүлүг ачы-хавыязы чоннуң угаан-бодалындан кажан-даа балаттынмас. Даштыкы дарлакчыларга удур баштайгы органи-застыг тура халышкынны чон деткээн, аңаа өлгөн маадырларның аттары салгалдан

салгалче дамчып, эң берге үелерни ажып эртеринин үлегери болгаш идегели бооп дузалаан.

Бодум өөрүм депутаттарның өмүнээзинден Сүт-Хөлдүн тоолзуг, арыг суу, маадырларны төрөөн Кара-Дагның чалым-хаялары ышкаш, ыңдыг арыг бодалдарны, чедишкисинерни силерге күзедим.

Бистин уругларывыстың келир үези болгаш Тываның төөгүзүнүн чаа арыннары маадырлыг болушкуннар-биле, "удур" эвес, а "дээш" деп демисел-биле долдунар болзун! Тываның хөгжүлдизи болгаш чечектелишкисини дээш, тайбың болгаш бистин республикавыста чурттап турар бүгү улустарның аразына оожургал болгаш найырал дээш чурттаалы!

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының
Даргазы **В.ОЮН**.

Байырлал

ӨГБЕЛЕРИВИС УТТУНДУРБАС

Тываның төөгүзүнге уттундурбас исти арттырган бистинг өгбелеривис — алдан-маадырларның тура халышкынының 120 чылынга тураскааткан байырлал хемчеглери оларның ыдыктыг төрөөн чурту — Сүт-Хөлдө эгелей берген.

Сүт-Аксы Культура бажында "Алдан-маадырлар" деп кинону хүнүнү-не көргүзүп турар. Ол-ла культура төвүнде республиканың Алдан-Маадыр аттыг чуртшинчилел музейининг база оон Алдан-Маадыр суурда салбырының көжүп чоруур делгелгези ажыттынган. Алдан-маадырлар-

ның иштикининг болгаш даштыкының дарлакчыларына удур демиселин, оларны канчаар шаажылаанының дугайында экспонаттарны делгээн. Оон аңгыда тура халышкынның юбилейлерин демдеглээнинин, Сүт-Хөлдө оларның салгакчыларының дугайында болгаш өске-даа ховар, солун, өөредиглиг материалдарны хөйгө көргүзүп турар.

Алдан-маадырларның тура халышкынының 120 чылынга тураскааткан эртем-практиктиг конференциялар Чадаана хоорайга, Алдан-Маадыр суурнуң Самбажык аттыг Культура бажы-

ның болуп эрткен. Конференцияларның киржикчилери алдан-маадырларның хосталга, эрге-шөлээ дээш демиселинин, оон уjur-дузанының, оларның салгакчыларының дугайында болгаш өске-даа өгбелерге тураскааткан илеткелдерни дыңнаан. Оларга хамаарыштыр санал-оналдар солчулгазы база болган.

Алдан-маадырларның тура халышкынының 120 чылынга тураскааткан юбилейинг байырлыг ажыдышкыны бөгүн Сүт-Аксы суурнуң Культура бажының болур.

Бистинг корр.

Ак-Довуракта

ЧУНУ-ДАА ЧАГЫДЫН АП БОЛУР

Бо чылдың бирги чартында республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин түннели-биле үлетпүр бүдүрүлгелери багай эвес ажылдап, эки көргүзүтлери чедип алган. ТР-ниң Үлетпүр яамызына хамааржып турар 15 бүдүрүлгелер бараанныг продукция бүдүрерин эрткен чылдың деңнелинден көвүдеткен.

Сөөлгү чылдарда республиканың чийк үлетпүрүнүнг ажылдакчылары ажыл-ижин рынок экономиказынга дүүштүр чорудуп, чурттакчы чонун негелде, хомудалын өөренип көрүп, бүдүрүп үндүрүп турар бараанныг продукцияның шынарын экижидип, рынокта бодунун туружун тыва берген дизе, частырыг болбас. Олар бо чылын боттарының даараан барааннарын Россия деңнелдиг делгелге-ярмаркаларга салып, шаңналдыг черлерни ап келген.

"Ак-Довурактың дааранылгатрикотаж фабриказы" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези бо чылдың алды айларының түннели-биле республикада эки ажылдыг бүдүрүлгелерин санынче кирген. Экономиктиг кризис үезинде буурап дүшкеш, катап тургустунган фабриканың директорунга Чечек Сарыглар ажылдап келгеш, коллективти билдиги удуртуп, "көктүг дөн кырынче үндүр сөөртүп каан" деп болур. Оларның бир демниг, эп-найыралдыг ажыл-ижи бүдүрүлгедө күш-ажылдың бүдүрүчүлүүн бедидип, чагыкчыларның чагыын кончуг шынарлыг күүседип турарлар. Ылаңгыя даараныр цехтинг начальниги Күнзеңмаа Монгуштуң ажыл-ижи макталдыг черде чоруп турар. Эң-не кол чүве, сөөлгү үеде бүдүрүлгедө күрүнө чагы кирип эгелээн.

Оларның даараан хептерининг шынары онзагай. Фабрика

аргыр болгаш даараныр машиналар-биле четчир кылдыр хандырттынган. Ниитизи-биле бүдүрүлгениң материал-техниктиг баазасы быжыгып, бедик мергезилдиг кадрлар-биле хандырттынган. Оларда моон-даа сонгаар чедишкисининг, турум ажылдарының байдалы тургустунган. "Кандыг-даа чагыг кирир болза, оон черле ойталавас бис" — деп,

бригадир Ирина Борбак-ооловна бүзүрелдиг-биле чугаалап турду.

Сергей ХЕРТЕК.

ЧУРУКТАРДА: конструктор-модельер Елена Сундуй, бажыкчы Елена Дажы, контролер Наталья Күжүгет, бригадир Ирина Монгуш ажыл үезинде.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ чуруктары.

Журналисттер-биле ужуражылга

САДЫГЖЕ, САЙГАРЫЛГАЖЕ
КИЧЭЭНГЕЙ

ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызының — Садыг, амьдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту деткир ямының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Ш.В.Кара-оол журналисттер-биле ужурашкан. ТР-ниң Чазак Даргазының Чарлыгы-биле ийи ямыны каткаш, бо чаа ямыны тургусканын ол дыңнаткаш, ооң кол сорулгазы — хереглеп рыногунга болгаш ачыдуза чедирилгезиниң адырынга чаңгыс аай садыг стратегиязын болгаш политиказын боттандырылары болурун айыткан.

ТР-ниң Чазак сайгарлыкчыларны деткирине кичээнгейни күштелдирген, чүге дээрже олар республиканың экономиказын хөгжүдеринге биче эвес рольду ойнаарлар. Көдээ ажил-агый продуктуларын болбаазырадыр, ыяш ажил-агыйын сайзырадыр, социал адырны хөгжүдеринге ажыктыг төлөвилелдерни бирги ээлчегде амьдыралга боттандырырынче кичээнгейни салганын

ол чугаалаан. Тываның бюджет Хоойлузунда сайгарлыкчыларны деткир 20 млн. рубль көрдүнгөн, ону эң-не ажыктыг төлөвилелдерни кылып шыдаар кижилерге тускай комиссияның шийтири-биле конкурс езугаар чээлиге бээрин чурумчутканын журналистерге дыңнаткан. Сайгарлыкчыларны деткири-биле Сибирьниң ОВК банкызындан 20 млн. рубльди керээ чаргаш, алыр болган, ону база конкурска тиилзэннерге бээр. Сайгарлыкчыларны деткир ажил ыңчаар эгелзэни ол айыткан.

Ямының сайыдының оралакчыларын, килдис начальниктерин, кол тускай эртемниглерин шилип алырының конкурзун эрттирериниң, садыгларның, рыноктарның арыгшевериниң, культурулу садыглаарының айтырыгларынга Ш.В.Кара-оол доктааган.

Журналисттерниң айтырыгларынга ол харыылаан.

Бистин корр.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

• Россияның Президентизи В. Путин чурттуң камгалал сайыды И. Ивановту болгаш Кол штабтың начальниги А. Квашинни хүлээп алгаш, шериг реформазының чоруп турарының дугайында оларның илеткелдерин дыңнаан. Сөөлгү үеде ужар чүүл, далай кезектеринге болган өөредилгелерниң түнелдерин Президент айтыргаш, чогуур харыыны алган. Шеригде бюджет күүселдизиниң дугайын камгалал сайыдының оралакчызы, саң-хөө айтырыын харыылап турар Любовь Куделина Президентиге илеткээн.

• Президент В. Путин шериг албанын альтернативтиг эрттирер дугайында Чарлыкка ат салган. Чарлыкты езугаар 2008 чылдың соонда альтернативтиг шериг албаны эрттирериниң хуусаазы тодараттынар.

• Киевтиң төвүнде 1917 чылда туткан 6 каат бажың буступ дүшкен. Ооң чылдагааны — бажың тударының дүрүмүн хажытканында. Маңаа хамаарыштыр кеземче херээн оттурган.

• Красноярск хоорайда коммунал ажил-агыйынга реформа шенелдизин эгелзээн. Хоорайның коммунал ажил-агыйының харыылап турган ажилдарын хууда бүдүрүлгеге дамчыдып бээрже, ооң чедирип турар ачы-дузазы коммуналщиктерден улуг болган. Ынчангаш бо чугула адырже хууда бүдүрүлгелерни хаара тударын калбартыр деп түнелди үндүргөн.

• Либерияда тура халышканнар биле чазак шериглериниң аразында тулчушкуннарга сөөлгү хонукта 100 кижик амыттынындан чарылган, месилде-

жишкиннерге өлгөннерниң ниити саны 600 кижик четкен. Ол бичии чурт АКШ-тан дуза дилзээн, ынчангаш ооң 4 муң шерик чоокку хуннерде Либерияга дузалаар.

• Иракка удур дайын чорудулгаларын кылганы чөптүг, чүге дизе ол чурт массалыг узуткашкын чөптөктери бүдүрүп турган деп, Великобританияның премьер-министри Тони Блэр Кыдатка албан чорунун үезинде меделгээн.

• АКШ-тың президентизи Джордж Буш Иранны болгаш Сирияны террористер чажырып турар деп буруудаткан. Ол чурттарга хамаарыштыр кызгадашкынны кылырын, харындаа күш дөгээрин ол кыжганган.

• Ингушетияга транспорт хыналдазының үезинде бир машинага частыр чүүл чажырганы илерей берген. Ону хынап турар аразында камикадзе урут чазылдырышкын кылган. Боду аар балыгланган, дириг арткан, амгы үеде эмнелгеге. Истелге уламчылап турар.

• Байкал хөлдү арыглаар ажилдар уламчылап турар. Тускай экспедиция ажилдакчылары хөлдүң 40 метр ханы дүвүндөн кышкы үеде дүшкен он ажыг машинаны ужулган. Хөлдүң суу эмин эрттир соок бооп турарындан 60 метр ханы черде боктарны август айда арыглап эгелзээр.

• Он чыл бурунгаар Санкт-Петербуртка кылган, "Бессмертный" дээр универсалдыг шериг корабли Северо-Двинскиге септелге эрткеш, албанын уламчылаары-биле Североморскиде чеде берген.

(АГЕНТИТЕЛДЕР
МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

ХООЛУЛУГ МАЛ ЧЕМИ:
ОНУ БУДУРЕРИ

Долу хемчээлдиг, бедик шынарлыг мал чемин белеткеп алыр дээрже — мал ажылының продуктуларын көвүдедириниң программаларын күүседир. Мал чемнериниң белеткелдериниң кол сорулгазы болза, өстүрген дүжүттү өй-шаанда чидириг чокка хонаш-турлагларга, тускай шыгжагларга бир тускай ажаап, камнап тургузуп алыр. Оон-даа чыдып калбас ужур-дузалыг чорудуг мал чемнериниң бедик шынарлыг бүгү хевирлерин белеткээри. Мал чемнериниң белеткелди хөлчөк чидириглерни-биле ылгалдыг апарган. Санап көөрге, мырыңай 30-40 хуу.

Мал чемнериниң культуруларын, ылаңгыя сиген кезери, ону хөпзөннеп сарааттаары, белеткээри — бир онзагай хуусаа. Ону шын сагыыры, барымдаа кылдыр чугулап көөрү — мал кыштагладышкынының кол барымдаазы. Сиген биле сиген аразында ылгалдыг. Оларның бир кезии чочак-тараа, тараа баштыг-даа болгулаар. Ооң чемижи кайын чүгле сывы болур ийик. Ынчангаш ук чаагай ойт-сигенниң чаа-ла чечектелип турар үезин мал чемнериниң белеткекчизи хилис эрттирбес ужурулу. Дораан кезип эгелзээр чугула. Чечээ, бүрүзү кургааш, черже тоглаарынга чедирбеси — магадылал.

Херек кырында алырга, специалистер безин ону сагыvain баар чоруктар республиканың булуңнарында хей. Сигенни хенче турда кезип алырга, ооң хоолулуг бүдүмелдериниң элзэн кезии камгалаттынар. Деңней алырга, барык 1,5-2 катап. Чижээ, таптыг-ла чечектелип эгелеп турда белеткээн 100 килограмм меде сизетке мал чеминиң хоолулуг шынарының хемчээли 59 килограмм, шингээдир 13,5 килограмм протеин бар. Протеин дээрже дириг организмниң болгаш үнүштерниң тус-тус клеткаларының тургустунган дөзү. Сиген бажы када бээрже белеткээрге, мал чеминиң хоолулуг шынарының эге хемчээли 36 килограмм, шингээдир протеин 2,7 катап эвээжээр. Тура-ла кадып калган үнүштүң шингээли хөлчөк куду болуп турар.

Бо чыл — кандаашкынының. Механизаттыг отрядтар, сиген кезер еске-даа техниктиг күчү манаан, дөзевилей алырга, кымдан-чүден чем эрзэн ажы хей. Ажылчын айттар, хол-биле чорудар ажыл-херектер эң ынарыштыг.

Мал чемнериниң белеткелдеринче дол-дораан кирерин шаг-үе негеп келди. Кескен сигенниң шынарынга дараазында байдалдар багай салдарлыг. Ол дээрже кезип каан сигенни хөпзөнневей, черге үр чыттырыштары. Сиген чыда-ла чыдып, чемижин ышкыныптар. Ооң чүгле кургаг сывы артып калыр. 5 хонук чедир хөпзөнневейн баарга, сигенниң каротини 50-55 хуу, протеини 18-23 хуу

чидер. Хүн изинге, чаашкынының өл-шыгынга сиген саргарып, бар каротинин долзу-биле ышкыныптар. Чүдүрүп-дажыг-лаарга, эрттир кургаан сигенниң бүрүлери тоглаар, чемижи артпас, сывы безин айыырга келир эвес. Хонаш-турлаглардан ыракта девискээрлерге сигенни пресстеп (тырып) белеткээри ажыктыг. Бо органы ажыглаарының чурumu тургустунган. Тыраан сигенниң өл-шыгы анаа сигенден бичи хей, тодаргай-лаарга, 22-27 хуу. Сигенни тырып белеткээрге, күш-ажылдың чарыгдалдары 25-30 хуу кызырлыр, сигенниң хоолулуг бүдүмелдери камгалаттынар. Сигенниң өл-шыгын өл-шык хемчээр херексел-биле хынаар, хол-биле тудуп, карак-биле көрүп база хынап болур-дур-ла. Кескен сигенниң өл-шыгын чижеглей тодардырының дараазында көргүзүлгелерин ажыглап болур:

чаа кескен сиген — 70-80 хуу;

бүрүзү каткан, сывы барык ногаан хевээр — 50-70 хуу;

бүрүзү чымчак, сывы кургаанындан өңүн чидирип олар, ынчалза-даа бүрүзү адырылбаан — 40-50 хуу;

чочак-тараа аймактыг сигенниң сывы быжыг, ээлгир-даа болза, бүрүлериң сыпчыгаштары боттары тоглап эгелзээн — 30-40 хуу;

чочак-тараа аймактыг сигенниң бүрүлери, бүрүлериң сыпчыгаштары тоглап турар. Сывында чулукту дьргак-биле ап болур — 25-30 хуу;

сывы чымчак-даа болза, чулуу дьргак-биле алдынмас — 20-25 хуу;

сывы сыйлып турар, сыйылгактары дорт-дорт — өл-шыгы 20 хуу чеде берген.

Чаагай, эки сиген малга белок, чаг, углевод, микроэлементилер курлавыры чыгдыгган хоолулуг чем. Чаңгыс сиген азырал малга, ылаңгыя саар инекке, кончуг эвээш. Мал чемнериниң өске курлавыры албан негеттинер. Оон башка продуктулу чорук чедип алдынмас. Чулукту мал чемнерин (сенаж, силос) белеткээрин сөөлгү чылдарда республиканың ажил-агыйлары барык соксаткан. Сенаж — кескен сөөлүнде элзэн каш хонук эрте берген, өл-шыгы 45-40 хуу, 2-3 сантиметр кылдыр хээндектеп каан мал чеми. Өл-шыгы 55 хуу сигенни ылгай тодардыр бир бөдүүн арга: кескен сигенниң сывы, бүрүзү сыйлып тоглавас, ону холга бир беле тудуп алгаш долгаарга, шыгы сыскарылбас. Ол дээрже сигенниң өл-шыгы 55 хуу чеде бергени-дир.

Сенаж белеткээрге, сигенниң хоолулуг бүдүмелдериниң чидири 12 хуудан ашпас, силос салырга — чидириг 15-20, сарааттаарга — 30-40 хуу. Сенажты кандыг-даа сигенден белеткеп болур, ылаңгыя чочак-тараа аймаандан. Ол мал чеминден сиген белеткээри берге болгай,

кургап чадааш, чыдып калыр. Чечектелип турда, хоолулуг болзун дээш чочак-тараа аймаан кезип алыр, тараа баштыг сигенни үезин шын шилип ап тургаш, ам белеткээр.

Тырык, агаар кирбес кылдыр тускай белеткээш, сенажты 3-4 хонук дургузунда салыр. Траншеяны ногаан масса-биле долдурган соонда, кылыны 20-30 сантиметр чаа кескен, үрүмектей доораан сиген-биле тырык, агаар кирбес кылдыр бастыраар. Сенаж массазының кырын полиэтилен пленка-биле чада шывар. Шывының кырын 5-8 сантиметр кылын доврак, 25-30 сантиметр хирээнди-биле базыраар. Донат келир бүдүүзүнде траншеяның кырын 1,5-2 метр кылын саван-биле шыва дуглаар. Салдыгган сенаж соок, агаардан ам-на камгалаттынганы ол.

Белеткекчилерге

Республиканың ажил-агыйлары силосту шагда-ла белеткеп турган. Ооң шынары хирелиг болуру бадьткаттынып келген. Силос салырының кол негелдизи болза агаарны божуу-дүрген үндүрери. Силостун чиг эди — кукуруза болгаш тарымал тоорук. Чиг-этин өл-шыгы 65-75 хире хуу. Силос культуруларын ажаарынга таарымчалыг хуусаа: кукурузаның быштак чемней бышканы; тарымал тооруктуң чечектелип эгелзэни. Шынарлыг силос бүдүрериниң үндезин кол барымдаазы — ылап кылдыр тырыыры. Траншея иштинде силос массазының температуразы кадар 35 градустан бедик турар ужурулу. Тырыышкын багай чоруттугунда, температура кадар 60-70 градус көдүрүлүр. Ынчан хоолулуг бүдүмелдер улуг чидириглерге таваржыр. Силос массазы изип өрттенирге, белоктар болгаш аминокислоталар чигирлерлиг бүдүмелдер-биле холужар. Ынчангаш малга кончуг багай шингээлдиг силос салдынар. Силос салыр траншеяны кончуг шалыпкын, 3-4 хонук дургузунда ногаан масса-биле долдураар. Ынчангаш агаар эртлес кылдыр кончуг эки тырыыр.

Мал чемнериниң шынарын үндезини-биле экижөдөр дээр болза, мал чемнериниң белеткекчилериниң материалдыг эрге-ажыктарын деткир. Мал чемнериниң шынарын лабораторлу хыналдалар-биле чорудары ынчан негеттиниң келир. Ук хыналдаларны түнелдерин барымдаалап, белеткекчилерге немелде төлевирлерни чорудар. Амдызында шынарын эвес, чемниң хемчээлин, бараанын барымдаалап, төлевирни чорудары көрдүнгөн. Барааны эвес, продукцияның шынары рыноктуг экономикага хереглеттинери шагда-ла шынзыгтынган.

Николай АЮШИНОВ.
"Тувинская" агрархимия күрүне станциязының директору.

Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылгазынга соңгуткан кижилерниң эрге-байдалының дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Хоойлужудулга палатазы 2003 чылдың март 19-та хүлээп алган
Хоойлужудулга палатазы 2003 чылдың май 28-те катап хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2003 чылдың июнь 19-та чүүлдүг деп көргөн

Бо Хоойлу Тыва Республикада тус чер бот-башкарылгазында төлээлекчи органының депуадының, муниципалитет тургузуунун удуртукчунун база тус чер бот-башкарылгазының өске-даа соңгудалыг албан-дужаалында кижилерниң эрге-байдалын тодарадып, оларның эргелерин болгаш хүлээлгелерин база бодунун бүрүн эргелерин дээштиг болгаш кандыг-даа шаптык чокка боттандыраарының магадылалдарын тургузуп, төлептиг мөзү-бүдүжүн, ат-алдарының, эргелериниң магадылалын хандыраарын тодарадып, доктаадып турар.

1 чүүл. Кол-кол билишкчинер болгаш терминнер

Бо Хоойлуда ажыглаттынып турар билишкчинер болгаш терминнерниң илередири чүүлдери:

— тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижини;

— тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депуады;

— тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының бодунун составында азы чурттакчы чонунун дорт соңгуп алганы муниципалитет тургузунун удуртукчуну;

— тус чер бот-башкарылгазының өске-даа албан-дужаалдыг кижилери;

— тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижиниң эрге-байдалы — тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижиниң эргелери болгаш хүлээлгелери база ол ышкаш бүрүн эргелерин боттандыраары-биле холбашкан магадылалдары, харысалгазы болгаш бүрүн эргелериниң кызыгаары.

2 чүүл. Тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижиниң эрге-байдалын доктаадып тургузарының болгаш таарыштыраарының айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының бүрүн эргелери

1. Тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижиниң эрге-байдалын доктаадып тургузарының болгаш таарыштыраарының айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының бүрүн эргелеринге хамааржыр чүүлдер:

муниципалдыг тургузунун тургустунганы, каттышканы, эде тургустунганы азы дүжүргени база ооң кызыгаарының өскерилгени-биле холбаштыр тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижиниң бүрүн эргелерин боттандыраарының чурумун доктаадып тодарадыры;

тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижиниң бүрүн эргелерин боттандыраарының организаастыг, материалдыг саң-хөө болгаш эрге-хоойлу талазы-биле чогумчалыг байдалды тургузары;

тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижиниң бүрүн эргелерин боттандыраарының болгаш соксадырының чурумун база ол чурумда өскерилгелерни тодарадып тургузары;

тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижиниң социал магадылалдарында өскерилгелерни болгаш ол магадылалдары ажыглаарының чурумун доктаадып тургузары;

тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижиниң социал магадылалдарында өскерилгелерни болгаш ол магадылалдары ажыглаарының чурумун доктаадып тургузары.

2. Бо чүүлдүн 1 пунктузунда айыттыганы айтырыгларының таарыштырылгазы федералдыг болгаш республика чергелиг хоойлужудулгаларга база бо Хоойлуда дүүштүр боттаныр.

3 чүүл. Тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижиниң эрге-байдалын таарыштыраарының айтырыгларының талазы-биле тус чер бот-башкарылга органының бүрүн эргелери

1. Тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижиниң эрге-байдалын таарыштыраарының айтырыгларының талазы-биле тус чер бот-башкарылга

органнарының бүрүн эргелеринге хамааржыр чүүлдер:

тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижиниң бүрүн эргелерин база оларны боттандыраарының чурумун база ол ышкаш харысалгазының хевирлерин база үндезиннерин доктаадып тодарадыры;

тус чер бот-башкарылгазында соңгудалыг органың база тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижиниң албан-дужаалга ажылдап эгелээриниң чурумун доктаадып тодарадыры;

тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органынга болгаш чурттакчы чон мурнунга муниципалитет тургузуунун удуртукчунун база өске-даа соңгудалыг албан-дужаалдыг кижилерниң дорт отчеттуг болурунун чурумун доктаадып тургузары;

муниципалитет тургузуунун уставында айыттыганы үндезиннер-биле тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижиниң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадырының чурумун доктаадып тургузары;

тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижиниң ажыл-чорудулгазынга эрге-хоойлу талазы-биле организаастыг магадылалдарны тургузары;

тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижиниң бүрүн эргелерин боттандыраарының эрге-хоойлу талазы-биле чогумчалыг байдалды тургузары;

бодунун бүрүн эргелерин доктаамал эвес үндезинге боттандырып турар тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижиниң социал магадылалдарын доктаадып тургузары.

2. Бо чүүлдүн 1 пунктузунда айыттыганы айтырыгларының таарыштырылгазы федералдыг болгаш республика хоойлужудулгазынга, бо Хоойлуда дүүштүр тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының эрге-хоойлу актылары-биле болгаш муниципалитет тургузуунун уставы-биле боттандыраар.

4 чүүл. Тус чер бот-башкарылгазының соңгуткан кижилериниң бүрүн эргелериниң хуусаалары

1. Тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депутаттарының бүрүн эргелериниң хуусаазы муниципалитет тургузуунун уставы-биле доктаатынып тургустунар болгаш беш чылдан хөй болбас ужурулуг.

2. Муниципалитет тургузуунун даргазының бүрүн эргелериниң хуусаазы муниципалитет тургузуунун уставы-биле доктаатынып тургустунар болгаш беш чылдан хөй болбас ужурулуг.

3. Тус чер бот-башкарылгазынга соңгуткан кижиниң доктааттыганы бүрүн эргелериниң хуусаазы, ажылдап эртип турар бүрүн эргелериниң үезинде өскертирин (көвүдедип азы эвээжедип) болдурбас.

4. Тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының бодунун составында соңгуп алганы муниципалитет тургузуунун даргазының бүрүн эргелериниң хуусаазы, ону соңгаан тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының бүрүн эргелериниң хуусаазында улгатпас ужурулуг.

5. Тус чер бот-башкарылгазының өске соңгуткан кижилериниң бүрүн эргелериниң хуусаазы муниципалитет тургузуунун уставы-биле доктаатынып тургустунар.

6. Муниципалитет тургузуунун уставы-биле тус чер бот-башкарылгазынга чаңгыс ол-ла соңгуткан кижини соңгурунун талазы-биле кызыгаарлаашкын тургустунуп болур, ынчалза-даа дургаар ийи хуусаадан көвүдес ужурулуг.

7. Тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депутаттарының бүрүн эргелериниң хуусаазы ону депутат кылдыр сонгаан хүндүг эгелээр болгаш бо Хоойлу-биле көрдүнген таварылгалардан аңгыда, тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депутаттарының чаа чыгыжы ажылдап эгелээни-биле төнер.

8. Тус чер бот-башкарылгазынга соңгуткан кижиниң бүрүн эргелери ооң албан-дужаалга ажылдап эгелээр хүндүг эгелээр болгаш бо Хоойлу-биле көрдүнген таварылгалардан аңгыда, чаа соңгуткан соңгудалыг албан-дужаалдыг кижиниң албан-дужаалга кирген хүндүг эгелээр соксаар.

5 чүүл. Соңгудалыг муниципалдыг албан-дужаалдарны ээлээри

1. Соңгудалыг муниципалдыг албан-дужаалдарны тус чер бот-башкарылгазында төлээлекчилер органнарының депутаттары, тус чер бот-башкарылгазында соңгудалыг албан-дужаалдыг кижилер чүгле муниципалдыг соңгудаларның түннели-биле ээлээр.

2. Муниципалдыг тургузунун удуртукчуну албан-дужаалын муниципалдыг соңгудаларның түннели-биле ээлээр.

Муниципалдыг тургузунун уставы-биле тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органы бодунун составында муниципалитет тургузуунун удуртукчуну соңгууру көрдүнген бооп болур. Бодунун составында муниципалитет тургузуунун удуртукчуну соңгуп алган тус чер бот-башкарылгазында төлээлекчи орган бодунун бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксатканда, соңгуткан удуртукчунун бүрүн эргелери тус чер бот-башкарылгазында төлээлекчи органың чаа чыгыжыга соңгуткан депутаттарның соңгуп алганы муниципалитет тургузуунун чаа удуртукчуну албан-дужаалын хүлээп алганы-биле соксаар.

3. Тус чер бот-башкарылгазында төлээлекчи органың саны муниципалитет тургузуунун уставы-биле тодараттынар.

4. Муниципалдыг соңгудалар федералдыг болгаш республика чергелиг хоойлужудулга-биле доктааттыганы хуусаала-рында болгаш дүрүм езугаар чоруттунар.

6 чүүл. Тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижиниң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыры

1. Тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижиниң бүрүн эргелери хуусаа бетинде мындыг таварылгаларда соксаар: соңгуттурган кижини бодунун бүрүн эргелерин дүжүрериниң дугайында бижимел билдиришкын киригенде;

тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчилер органының тарааны-биле (чүгле ол төлээлекчи органың депутаттарыга хамааржыр);

муниципалитет тургузуун дүжүргени азы каттыштырганы-биле;

ооң өлгени-биле;

ону өлгөн, ис чок читкен деп чарлаанының азы аңаа харысалга онаап болбазының дугайында судтуң шийтпирини хоойлу езугаар күштүг болуп эгелээни-биле;

аңаа хамаарыштыр чогуур судтуң буруудаткан шийткели хоойлу езугаар күштүг болуп эгелээни-биле;

ооң Россия Федерациязының хамаатызы эвес азы даштыкы күрүнениң хамаатызы апарганы-биле;

ону дедир кыйгыртканы-биле, бир эвес муниципалитет тургузуунун уставында чурттакчы чонун аңаа бүзүрели чикенин илередири көрдүнген болза, Тыва Республиканың хоойлузунда доктаатканы чурум-биле чурттакчы чон аңаа бүзүрелин чикенин илереткенде;

бо Хоойлунун 9 чүүлүгө дүүштүр тус чер бот-башкарылгазында соңгудалыг албан-дужаалдыг кижиниң эрге-байдалы-биле чергелештир чоруттунмас ажыл-чорудулганы боттандырып эгелээни-биле;

тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижини соңгаан соңгудаларның түннели күш чок деп санаан судтуң шийтпирини хоойлу езугаар күштүг болуп эгелээни-биле;

күштүг болуп турар федералдыг болгаш республика чергелиг хоойлужудулгаларда көрдүнгени таварылгаларда тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органы азы тус чер бот-башкарылгазында соңгудалыг албан-дужаалдыг кижиниң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде сок-

сатканда.

2. Бо чүүлдүн 1 пунктузунун 2, 5, 6, 7, 8, 10, 11 абзацтарында көрдүнгени таварылгаларда тус чер бот-башкарылгазында соңгудалыг албан-дужаалдыг кижиниң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадырының дугайында шийтпир чогуур билдиришкынни азы документини тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органы алганының соонда, хүлээп алдынар. Ооң-биле чергелештир бо чүүлдүн 6, 7, 11 абзацтарында көрдүнгени таварылгаларда — чүгле суд шийтпиринге үндезилеп хүлээп алыр.

3. Бо чүүлдүн 1 пунктузунун 12 абзазында көрдүнгени таварылгаларда тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадырының дугайында шийтпир Тыва Республиканың Улуг Хуралының хүлээп алганы Тыва Республиканың хоойлузун езугаар хүлээп алдынар, а тус чер бот-башкарылгазында соңгудалыг албан-дужаалдыг кижини албан-дужаалында «Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылгазын организаастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлунун 49 чүүлүнүн 3 пунктузунда тодарадып тургусканы чурум-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының Чарлы-биле үзе шийтпирлеттинер.

4. Бо Хоойлуда көрдүмээни база ол ышкаш федералдыг болгаш республика чергелиг хоойлужудулгага дүүштүр кылдыганы муниципалитет тургузуунун уставы-биле тодараттынып тургустунган чурумга дүүшпес үндезиннер-биле тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижиниң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадырын болдурбас.

7 чүүл. Тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижини дедир кыйгыртыры

Тыва Республиканың хоойлужудулгазының тодарадып тургусканы чурум езугаар тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижиниң дедир кыйгыртылганы муниципалитет тургузуунун уставы-биле баш удур көрдүнген бооп болур.

8 чүүл. Тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижиниң бодунун ажыл-чорудулгазын боттандыраарының байдалдары

Тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депуады бодунун ажыл-чорудулгазын доктаамал профессионал үндезинге, чок болза бүдүрүлгө болгаш албан ажылында бодунун кол ажыл-чорудулгазында чардыкпайн бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының регламентини болгаш муниципалитет тургузуунун уставы-биле тодараттынып тургустунган байдалдарга боттандыраар.

9 чүүл. Тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижиниң бодунун бүрүн эргелерин боттандыраары-биле холбашкан кызыгаарлаашкыннар

1. Тус чер бот-башкарылгазынга соңгуттурган кижини дараазында чүүлдерни кылыр эргези чок:

муниципалдыг болгаш күрүне албаныга ажылдаар Тыва Республиканың Улуг Хуралының депуады болур;

тус чер бот-башкарылгазының органнарынга өске соңгудалыг албан-дужаал ээлээр, ооң иштинде чогуур муниципалдыг бүрүн эргелерни доктаамал эвес азы төлевир чок үндезинге күүседип тургаш, тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органы бодунун составында соңгуттурган албан-дужаалдыг кижини соңгаан таварылгадан аңгыда;

тус чер бот-башкарылгазынга соңгуткан кижиниң соңгутканы тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органына бир кижиниң төлээзи азы бүзүреттирген кижизи болуру;

тус чер бот-башкарылгазынга соңгуткан кижиниң хүлээлгезиниң күүселдези-биле холбаштыр хуу эргелиг болгаш юридиктиг эргелиг кижилерден белектер, акша шаңналы, чээлилер, дыштаныл-
(Уланчызы 4-кү, 5-кү арзынарда).

(Уланчызы. Эгези 3-кү арында).

га болгаш хөглээшкннер төлеверин, транспорт чарыгдалдарының төлеверин база өске-даа шаңналдар алыры;

белеткели бодунуң хүлээлгезинче кирип турар парлаткан материалдары болгаш бижээн чүүлдери дээш гонорар алыры;

материал-техниктиг, саң-хөө болгаш медээ хандырылганың чепсек-хөрекселли, өске-даа эт-хөрекселди болгаш албан медээлерин доктааттыганын бүрүн эргелер-биле харылзашпайн турар сорулгага ажыллаары;

бодунуң бүрүн эргелерин боттандырып тура, күрүне эрге-чагырганың болгаш тус чер бот-башкарылганын болгаш соңгулдалар үезинде аңгы ниитилел каттыжышкынарның, соңгулда каттыжышкынарның, соңгулда блоктарының база ол ышкаш аңгы кандидаттарның деңгелин бедидип турар шийтпирни хүлээп алыры;

бодунуң бүрүн эргелерин боттандырып турар үезинде ооң иштинде тус чер бюджеттериниң акша-хөреңгизиниң күсели-биле саң-хөө чийгелделерин болгаш магадлалдарын тыпсып тура, чамдык өске кижилериниң база ол ышкаш тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижини өнчүзүнүң үлүү (акция пакеттери) уст-тав езугаар эге капиталында кирип турар организацияларның азы киржикчизи, азы кержигүнү болуп турар организацияларның деңгелин бедидир көөрү;

юридиктиг эргелиг азы хуу эргелиг кижилериниң акша-хөреңгизи-биле сургакчылап чорууру, соңгуткан кижини соңгаан тус чер бот-башкарылганын муниципалитет тургузуунуң органнарының тус чер бот-башкарылганын өске муниципалитет тургузуунуң органнары-биле база ол ышкаш Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырганын болгаш субъектилериниң күрүне эрге-чагырганын болгаш даштыкы күрүне-лерниң тус чер бот-башкарылганын болгаш делегей чергелиг организациялар-биле ийи таланын чөпшээржилгезин езугаар чардынган керээлерге үндөзилеп боттандырып турары командировкалардан аңгыда.

2. Бодунуң бүрүн эргезин доктаамал үндөзилеп боттандырып турар тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижини:

өске төлеверлиг азы орулга кирип турар ажыл-чорудулга кылбас, педагогиктиг болгаш эртем азы оон-даа өске чогаадыкчы ажыл-чорудулгадан аңгыда;

федералдыг болгаш республика чергелиг хоойлужудулгалар езугаар соңгулдалыг муниципалитет албан-дужаалын күүседип турган үезинде коммерциялыг организацияларның уставында көрдүнгөн эге капиталында бодунуң өнчүзүнүң үлүүн (акцияларын пакеттерин) шынзылга езугаар уштап-баштаар кылдыр дамчыдар хүлээлгелиг.

3. Тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижини бо чүүлдүң негелдезинге дүүшпес албан-дужаалга соңгаан азы томуйлаанда адаттыганын кижини ээлеп турар албан-дужаалының кайы-бирээзинден ойталаар уjurлуг.

4. Бо чүүлдүң 3 пунктунуң көрдүнгени-биле ындыг байдалдык болуп эгелээн үезинден бир айдан көвей хуусаа эрткенде, тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижини ээлеп турар албан-дужаалдарының кайы-бирээзиниң бүрүн эргелерин бодундан дүжүрер дугайында бижимел билдиришкн кирибээн таварылгада тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижиниң албан-дужаалындан хуусаа бетинде хостаар. Айыттыганын бүрүн эргелерни соксатканын дугайында барымдааны тус чер бот-башкарылганын төлээлекчи органының чогуур муниципалитет тургузуунуң шийтпиринге тодарадып илередир.

10 чүүл. Тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижиниң ажыл-чорудулганын кевирлери

1. Депутат бодунуң ажыл-чорудулганын дараазында кевирлерге боттандыраар: тус чер бот-башкарылганын төлээлекчи органының хуралдарына киржир; тус чер бот-башкарылганын төлээлекчи органының хүлээп ал турары муниципалитет тургузуунуң эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актыларының төлөвилелдерин ажылдап кылырына киржир база ол ышкаш чурттакчы чоңунуң тус чериниң айтырылдарының деңгелин бедидир хоойлу чогаадып кылыр эргелерин болгаш

бот-идепкейин боттандыраарына дуза кадар;

тус чер бот-башкарылганын төлээлекчи органының Тыва Республиканың Улуг Хуралынче хоойлу кириер эгелекчи саналды кириериниң чуруму-биле кирип турары эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актыларын ажылдап кылырына киржир;

тус чер бот-башкарылганын төлээлекчи органының доктаамал азы түр үеде тургустунган комитеттериниң болгаш комиссияларының ажылына киржир;

депутатка кириген негелделерни чогуур органнарга тургузуп сайгарары;

тус чер бот-башкарылганын болгаш күрүне эрге-чагырга органнарының албан-дужаалдыг кижилериниң ажыл-чорудулганын талазы-биле кириген шүгүмчүлелдер болгаш саналдар-биле негелде тургузуп ажылдаары;

депутатчы истелгени чорудары;

соңгукчулар-биле ажылдаары;

тус чер бот-башкарылганын хөй-ниити девискээр органнарын тургузууруна киржир;

тус чер референдумнарын, хамаатыларның хуралдарын, чыыштарын болгаш хамаатыларның сагыш-сеткилин дорт, хостуг илередириниң өске-даа кевирлерин организастап эрттиреринге киржир.

2. Муниципалитет тургузуунуң удуртукчузу, тус чер бот-башкарылганын соңгулдалыг албан-дужаалдыг өске-даа кижилери боттарының ажыл-чорудулганын дараазында угланышкынарна боттандыраар:

эрге-чагырга талазы-биле бүрүн эргелерин албан-дужаалында көрдүнгөн инструкцияларга (саавырларга) дүүштүр боттандыраар;

тус чер бот-башкарылганын органына айтышкынар бээр, ажыл организастаар азы өске-даа хүлээлгелерни бодунуң албан-дужаалының хүлээлгелеринге дүүштүр боттандыраар;

бодунуң харыылаар айтырылдарына хамааржыр эрге-хоойлу талазы-биле актыларын хүлээп алыры;

аңаа чагыртып турар албан-дужаалдыг кижилерни ажылга томуйлаары, ажылдан хостаары азы шаңнап-мактаарының талазы-биле хемчеглерни алыры;

аңаа чагыртып турар албан-дужаалдыг кижилерге хамаарыштыр чурум үрээни дээш харыысалганы доктааттыганын чурум езугаар онаары;

албан езузу-биле төлээлекчи хүлээлгелерни боттандыраары;

тус чер референдумнарын, хамаатыларның хуралдарын, чыыштарын болгаш хамаатыларның сагыш-сеткилин дорт, хостуг илередириниң өске-даа кевирлерин организастап эрттиреринге киржир;

соңгукчулар-биле ужуражылгалар, тус чер бот-башкарылганын ажыл-чорудулганын болгаш бодунуң ажыл-чорудулганын дугайында дыңнадылдары кылыры;

тус чер бот-башкарылганын төлээлекчилер органының ажылына киржир.

3. Тус чер бот-башкарылганын соңгуткан кижилер бодунуң ажыл-чорудулганын федералдыг болгаш республика чергелиг хоойлужудулгалар, муниципалитет тургузуунуң уставы-биле көрдүнгөн өске-даа кевирлерге боттандырып болур.

11 чүүл. Тус чер бот-башкарылганын төлээлекчилер органының депутадының эргелери

1. Депутат тус чер бот-башкарылганын төлээлекчилер органына сайгарып көөрү-биле тус чер бот-башкарылганын төлээлекчилер органының эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актыларының төлөвилелдерин кириер, тус чер бот-башкарылганын төлээлекчилер органының хуралының хүн айтырыгына айтырылдары саналдап кириер эргелиг.

2. Депутат тус чер деңгелдиг айтырылдар талазы-биле негелделерни Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарынче, Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылганын органнарынче база ол ышкаш оларның эрге-хоойлу талазы-биле организастыг кевирлеринден хамаанчокка организациялар удуртукчуларыныч, Тыва Республиканың девискээринде турар хөй-ниити каттыжышкынарның удуртукчуларыныч кириер эргелиг.

3. Депутат бодунуң бүрүн эргелеринге хамааржыр айтырылдар тургузары-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарынчы, Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылганын албан-

дужаалдыг кижилериниң, оларның эрге-хоойлу талазы-биле организастыг кевиринден хамаанчокка организациялар удуртукчуларыныч, Тыва Республиканың девискээринде турар хөй-ниити каттыжышкынарның удуртукчуларының хүлээп алышкыныч кандыг-даа сонгаарладышкын чокка кирер эргелиг.

4. Чурттакчы чоңунуң сонугралдарын көдүрүп турар айтырылдар талазы-биле муниципалитет тургузуунуң администрация органнарының ажылына чөвүлекчи эргелиг үнүг киржир эргелиг.

5. Тыва Республиканың девискээринде күштүг болуп турар муниципалитет тургузуунуң эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актыларны база ол ышкаш Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырганын болгаш органнарынче, Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылганын органнарынче албан езузу-биле кирип турар документилерни кандыг-даа шаптараазын чокка ажыллаар эргелиг.

6. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырганын болгаш органнарынчы, Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылганын органнарынчы депутат негелде тургусканда, оларның албан-дужаалдыг кижилери депутатты ооң депутат ажыл-чорудулганы-биле харылзаштып айтырылдарының талазы-биле тускай эртемниг кижилерниң консультациязы-биле хандыраар, аңаа хоойлужудулгада-биле көрдүнгөн күрүне эрге-чагырга органнарынчы чажыттарының дугайында документилерни көөр органы бээр болгаш эргежок чугула медээлерни алыр эргелиг.

7. Тус чер бюджетиниң акша-хөреңгизи-биле акшаландырытып турар, чогуур муниципалдыг тургузунуң девискээринде турар массалыг информация чепсектеринге чүве бижиер, чугаалаар артык эргелиг. Депутаттың берген материалының сөзүглелин ооң чөпшээрели чокка эдип болбас.

8. Депутат ажыл-чорудулганын күүселдизи-биле холбаштыр тургустунган чурум езугаар депутат командировкаларже үнер, муниципалитет тургузуунуң делегациязының составынче кирер эргелиг. Командировкалар-биле холбашкан чарыгдалдарын орнун тус чер бюджетти эгидер.

9. Федералдыг болгаш республика чергелиг хоойлужудулга-биле, муниципалитет тургузуунуң өске-даа эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актылары-биле болгаш уставына дүүштүр депутат өске-даа эргелерлиг болур.

10. Депутат тус чер бот-башкарылганын төлээлекчи болгаш күүсекчи органының доктаамал азы түр үеде тургустунган комиссияларының ажылына киржир эргелиг.

12 чүүл. Муниципалитет тургузуунуң удуртукчузу болгаш тус чер бот-башкарылганын соңгуткан өске-даа кижилериниң эргелери

1. Муниципалитет тургузуунуң удуртукчузу болгаш тус чер бот-башкарылганын соңгуткан өске-даа кижизи федералдыг болгаш республика чергелиг хоойлужудулга-биле муниципалитет тургузуунуң доктаатканы деңгелге харыылаар уjurлуг айтырылдарының талазы-биле бүрүн эргелерин боду хостуг боттандыраар эргелиг.

2. Бодунуң бүрүн эргелерин боттандыраар талазы-биле муниципалитет тургузуунуң удуртукчузу болгаш тус чер бот-башкарылганын соңгуткан өске-даа кижизи Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарынчы, Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылганын албан-дужаалдыг кижилериниң, оларның эрге-хоойлу талазы-биле организастыг кевиринден хамаанчокка организациялар удуртукчуларыныч, Тыва Республиканың девискээринде турар хөй-ниити каттыжышкынарның удуртукчуларының база ол ышкаш муниципалитет тургузуунуң девискээринде турар чаа тургустунган шериг кезектериниң командирлар чериниң хүлээп алышкыныч кандыг-даа сонгаарладышкын чокка кирер эргелиг.

3. Муниципалитет тургузуунуң удуртукчузу болгаш тус чер бот-башкарылганын соңгуткан өске-даа кижизи Тыва Республиканың девискээринде күштүг болуп турар муниципалитет тургузуунуң эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актыларны база ол ышкаш Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырганын болгаш органнарынчы, Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылганын органнарынчы албан езузу-биле кирип турар документилерни кандыг-даа шаптараазын чокка ажыллаар эргелиг.

4. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырганын болгаш органнарынчы, Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылганын муниципалитет тургузуунуң удуртукчузу болгаш тус чер бот-башкарылганын соңгуткан өске-даа кижизи негелде тургусканда, оларның албан-дужаалдыг кижилери муниципалитет тургузуунуң удуртукчузу болгаш тус чер бот-башкарылганын соңгуткан өске-даа кижизиниң ажыл-чорудулганын биле харылзаштып айтырылдарының талазы-биле тускай эртемниг кижилериниң консультациязы-биле хандыраар, аңаа хоойлужудулгада-биле көрдүнгөн күрүне эрге-чагырга органнарынчы чажыттарының дугайында документилерни көөр органы бээр болгаш эргежок чугула медээлерни алыр эргелиг.

5. Муниципалитет тургузуунуң удуртукчузу болгаш тус чер бот-башкарылганын соңгуткан өске-даа кижизи тус чер бюджетиниң акша-хөреңгизи-биле акшаландырытып турар чогуур муниципалдыг тургузунуң девискээринде турар массалыг информация чепсектеринге бодунуң харыылаар айтырылдарының деңгелин чүве бижиер, чугаалаар артык эргелиг. Бердинген материалдарның сөзүглелин оларның чөпшээрели чокка эдип болбас.

6. Муниципалитет тургузуунуң удуртукчузу болгаш тус чер бот-башкарылганын соңгуткан өске-даа кижизи уставта доктааттыганын чурум езугаар командировкаларже үнер, муниципалитет тургузуунуң делегациязын удуртук, ооң составынче кирер эргелиг.

7. Тус чер бот-башкарылганын төлээлекчи органының уставы езугаар муниципалитет тургузуунуң составынче кирип турар муниципалитет тургузуунуң удуртукчузу болгаш тус чер бот-башкарылганын соңгуткан өске-даа кижизи тус чер бот-башкарылганын төлээлекчи органының хамаарыштыр бодунуң бүрүн эргелерин муниципалитет тургузуунуң уставында көрдүнгөн-биле база эрге-хоойлу талазы-биле өске-даа нормативтиг актылар езугаар боттандыраар эргелиг.

8. Тус чер бот-башкарылганын төлээлекчи органының уставы езугаар муниципалитет тургузуунуң составынче кирбейн турар муниципалитет тургузуунуң удуртукчузу болгаш тус чер бот-башкарылганын соңгуткан өске-даа кижиниң тус чер бот-башкарылганын төлээлекчи органына хамаарыштыр эргелери:

тус чер бот-башкарылганын төлээлекчи органының хуралдарына чөвүлекчи эргелиг үнүг киржир;

тус чер бот-башкарылганын төлээлекчи органының ээлчег чок хуралын чыырыныч дугайында эгелекчи саналды кириер;

тус чер бот-башкарылганын төлээлекчи органының хуралының хүн айтырыгына кириери-биле айтырылдар саналдаар;

тус чер бот-башкарылганын төлээлекчи органына сайгарып көөрү-биле эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актыларын төлөвилелдерин кириер;

тус чер бот-башкарылганын төлээлекчи органының хуралының хүн айтырыгының талазы-биле илеткел кылыр, кол илеткелчиге немей чүве чугаалаар;

хуралдарга ээлчег чок чүве чугаалаар эргелиг; хүн айтырыгының талазы-биле ооң саналдары, ооң саналдап кириген шийтпирлериниң төлөвилелдерин бирги ээлчегде сайгарар болгаш өөренип көөр.

9. Федералдыг болгаш республика чергелиг хоойлужудулга-биле, муниципалитет тургузуунуң өске-даа эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актылары-биле болгаш уставына дүүштүр муниципалитет тургузуунуң удуртукчузу болгаш тус чер бот-башкарылганын соңгуткан өске-даа кижизи оон-даа аңгы эргелерлиг болур.

13 чүүл. Депутаттың негелдизи

1. Муниципалитет тургузуунуң удуртукчузу болгаш тус чер бот-башкарылганын соңгулдалыг албан-дужаалдыг өске-даа кижилеринге болгаш муниципалитет тургузуунуң администрациязының өске-даа кижилеринге, девискээринде федералдыг күүсекчи эрге-чагырга органнарынчы удуртукчуларына, ол муниципалитет тургузуунуң девискээринде турар, өнчүнүң кевирин хамаанчокка организацияларның удуртукчуларына, ол органнарынчы болгаш албан-дужаалдыг кижилерниң бүрүн эргелеринче кирип турар харыылаар уjurлуг айтырылдарының талазы-биле тус чер бот-башкарылганын төлээлекчи органының депутады болгаш депутаттар бөлүү негелде тургузар эргелиг.

2. Депутаттар бөлүүнүн депутатчы негелдезин база ол ышкаш, тус чер бот-башкарылганын төлээлекчи органынын негелдезин тус чер бот-башкарылганын төлээлекчи органынын хуралынче бижимел хевирге кирир болгаш тодаргай байдалдар дугайында бижимел тайылбырны бээрин негээн болгаш бо чүүлдүн 1 пунктузунда айыттыгын кижилерин ол байдалдар-биле холбаштыр ап чорудуп турар хемчеглеринин дугайында дыңнадырын негээн уткалыг болур.

3. Депутатчы негелдени хүлээп алган албан-дужалдыг кижилер, хоойлужудулга езугаар доктааттыгын хуусаа дургузунда бижимел харыны депутатка бээр хүлээлгелиг.

4. Депутатчы негелдени чоруткан болгаш аңа харыны алган депутат, тус чер бот-башкарылганын төлээлекчи органынын чоокку хуралына ооң утказын дыңнадып номчуур азы кандыг-бир өске арга-биле депутаттарга дыңнадыр.

14 чүүл. Тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин хүлээлгелери

1. Тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин хүлээлгелери:

Россия Федерациязынын Конституциязын, федералдыг хоойлуларны, Тыва Республиканын Конституциязын, Тыва Республиканын хоойлуларны, муниципалитет тургузуунун уставын болгаш эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг өске-даа актыларнын күүселдезин хандыра; хамаатыларнын хоойлу езугаар эрге-ажыын болгаш эргелеринин камгалагынын күүселдезин хандыра;

хамаатыларнын, организацияларнын, күрүненин эрге-чагырга органнарыннын, тус чер бот-башкарылга органнарыннын кириген айтырыгларын, негелделерин үезинде өөренип көөр база федералдыг болгаш республика чергелиг хоойлужудулгаларнын доктаатканы чурум-биле шийтпирни хүлээп алыр;

хоойлу-биле камгалаттынып турар күрүненин база өске-даа чажыттарны база ол ышкаш бодунун бүрүн эргелерин боттандырып турда аңа билдингир апарган хамаатыларнын хуу амыдыралына болгаш ат-алдарына, төлептиг мезү-бүдүжүнге дегген чажыттарын камгалаар;

муниципалитет тургузуунун эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актылары-биле тодарадып тургусканы, тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин бодун ап чорурда барымдаалаар чүүлдеринин нормазын, тус чер бот-башкарылганын төлээлекчи органынын доктаадып тургусканы ажил чурумун болгаш күш-ажылдын ниити чурумун сагыыр;

соңгукчуларнын хүлээп алышынын доктаамал чорудар;

чылда бирээден эвээш эвес катап соңгукчулар мурнунга отчедун бээр, ужуражылганы эрттирер болгаш массалыг информация чепсектерин дамчыштыр бодунун кылып чорудуп турар ажылынын дугайында дыңнадыр;

бодунун бүрүн эргелерин боттандырып тура, ооң кызыгаарын сагыыр.

2. Тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин федералдыг хоойлулары-биле, Тыва Республиканын хоойлулары-биле, муниципалитет тургузуунун эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг өске-даа актылары болгаш уставы-биле аңа онааттыг оон-даа аңгы хүлээлгелерини күүседир.

15 чүүл. Тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин хөрек демдээ болгаш шынзылганы

1. Тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин ооң бодун болгаш бүрүн эргелерин бадыткап турар шынзылгалы база ол ышкаш тускай хөрек демдектиг бооп болур.

2. Тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин шынзылганы болгаш хөрек демдээн бодунун бүрүн эргелеринин хуусаазында ажыглаар.

3. Тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин шынзылганын болгаш хөрек демдээнин дугайында дүрүмү, оларнын хевирин болгаш аңа бижири чүүлүнүн хевирин тус чер бот-башкарылганын төлээлекчи органы-биле бадылаттынар.

16 чүүл. Тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин бүрүн эргелерин боттандырылганын магадылалдары

1. Тыва Республиканын хоойлулары, муниципалитет тургузуунун уставы федералдыг хоойлуларга дүүштүр тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижиге бодунун бүрүн эргелерин шаптаразын чок болгаш дээштик күүселдезин хандыра байдалды, ооң эргелерин болгаш ат-алдарын, төлептиг мезү-бүдүжүн база

ол ышкаш тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин болгаш ооң өг-бүлезинин кежигүннерин, өске-даа төрелдерин чурттагыч чондан, кыжанышкыннардан, оон-даа аңгы хоойлуга дүүшпес хөделиишкыннерден камгалаарын магадылап турар.

2. Тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижиге бодунун бүрүн эргелеринин күүселдези-биле холбаштыр ажилдаар шинээн чидирген таварылгада албан социал камгалалын магадылап турар.

3. «Бүдүрүлгеге болган озал-ондактыг таварылгаларда болгаш профессионал аарыгларга таварышканда албан социал камгаладылга дугайында» Россия Федерациязынын 1998 чылдын июль 24-те №125 хоойлузунга дүүштүр тус чер бот-башкарылганын органы бодунун акша-хөренгизи-биле тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижиге бодунун бүрүн эргелерин боттандыраары-биле камгалалдын өске-даа хевирлерин кылдыртып бээр эргелиг.

4. Шериг албанныг кижилерин бөлүүндөн болгаш оон-даа өске хамаатыларынын бөлүүндөн таарыштыртынар албанныг, федералдыг хоойлуларга дүүштүр доктааттынып тургустунган дүрүмнер болгаш уставтар-биле тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин күш-ажыл талазы-биле эргелеринин магадылалдары.

5. Муниципалитет тургузуунун девискээринге тус чернин бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин Тыва Республиканын прокурорунун чөпшээрели чокка тудар (кем-херек үүлгедип турган черинге тудуп алган таварылгалардан аңгыда), ооң чурттап турар азы ажилдап турар оран-савазын үжөп-чиндип, ону тудуп-хоругдап, кеземче харысалганына онаап болбас.

17 чүүл. Тус чер бот-башкарылганын төлээлекчилер органынын депутатынын дузалакчылары

Тус чер бот-башкарылганын төлээлекчилер органынын депутаты бодунун бүрүн эргелерин боттандыраарына деткимче кылып дузалакчыларлыг болур эргелиг.

Депутаттын дузалакчылары соңгукчулар-биле, күрүненин болгаш тус чер эрге-чагырга органнары-биле, бүдүрүлгө черлери-биле, албан черлери болгаш организациялар-биле депутатты харылдаштыраар талазы-биле даалгаларны күүседир болгаш аңа оранизас-техниктиг, юридиктиг база өске-даа дузаны чедирер хүлээлгелиг.

Муниципалитет тургузуунун уставына болгаш күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр тус чер бот-башкарылганын төлээлекчилер органы-биле депутаттын дузалакчыларынын саны, оларнын эргелери, хүлээлгелери болгаш ажылынын байдалы тодараттынып тургустунар.

Депутаттын дузалакчылары хөй-ниити эге-биле ажилдаар.

Тус чер бот-башкарылганын төлээлекчилер органынын шийтпирни-биле күш-ажыл керээзи-биле ажилдап турар депутаттын дузалакчызына, тус чернин бот-башкарылганын төлээлекчилер органынын депутаттын дузалакчыларынын ажылынын төлеверинге тургусканы фондундан шалың акшазын төлеп берип болур.

18 чүүл. Бодунун бүрүн эргелерин профессионал үндезинге боттандырып турар тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин социал магадылалдары

1. Күштүг болуп турар федералдыг болгаш республика чергелиг хоойлужудулгага дүүштүр муниципалитет тургузуунун уставында көрдүнгени чурум езугаар бодунун бүрүн эргелерин профессионал үндезинге боттандырып турар тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин ажилдадып турарына акшанын хем-чээлин тус чер бот-башкарылганын төлээлекчи органы доктаадып тургузар.

2. Күштүг болуп турар федералдыг болгаш республика чергелиг хоойлужудулгага дүүштүр бодунун бүрүн эргелерин профессионал үндезинге боттандырып турар тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижиге чыл санында төлеверлиг шөлээни тыпсырын магадылап турар.

3. Бодунун бүрүн эргелерин профессионал үндезинге боттандырып турар тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин хуусаа бетинде бо Хоойлунун 6 чүүлүнүн 1 пунктузунда 4 абзазынын көрдүнгени үндезинер-биле соксаткан таварылгада Россия Федерациязынын күш-ажыл дугайында хоойлузунун көрдүнгени езугаар ажилдан хосталып турар ажилдакчыларга чигелдерин болгаш когаралдарын оран тургузуп бээрин магадылап турар. Бо таварылгада тус чер

бот-башкарылганын соңгуттурган кижиге бо чүүлдүн 4, 5 пунктуларында көрдүнгени магадылалдар хамааржыр.

4. Бодунун бүрүн эргелерин профессионал үндезинге боттандырып турар тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин бүрүн эргелеринин хуусаазы муниципалитет албанынын дугайында Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын хоойлужудулганын дүүштүр санаттынып турар чигелдер болгаш магадылалдар езугаар муниципалитет албанынын стажына санаттынар.

5. Бодунун бүрүн эргелерин профессионал үндезинге боттандырып турар тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин бүрүн эргелеринин хуусаазы ниити күш-ажыл стажына база ол ышкаш тускай эртеминин талазы-биле стажына кири санаттынар. Тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин бүрүн эргелерин соксаткан соонда, үш айнын дургузунда кандыг-бир ажилче кирип алган болза, күш-ажыл стажы үзүткел чок кылдыр камгалаттынып артар.

6. Бодунун бүрүн эргелерин профессионал үндезинге доктаамал боттандырып турар тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижиге, ооң бүрүн эргелеринин хуусаазы төнерге, аңа ооң мурнунда ажилдап турганы ажылын (албан-дужаалын), а ол ажил чок болза, ооң-биле дең үнелиг ажилды (албан-дужаалды) мурнунда ажилдап турган черинге азы ооң чөпшээрели-биле өске организацияга ажилдаар арганы бээр.

7. Пенсия хандырылганынын талазы-биле бодунун бүрүн эргелерин доктаамал профессионал үндезинге боттандырып турар тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин эргелери федералдыг болгаш республика чергелиг хоойлуларнын тодарадып тургусканы Россия Федерациязында күрүненин албан-хаакчыларынын пенсия хандырылганынын чуруму-биле долу хемчээлге хамааржыр.

8. Бодунун бүрүн эргелерин доктаамал профессионал үндезинге боттандырып турар тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижиге муниципалитет тургузуунун уставына болгаш эрге-хоойлу талазы-биле өске-даа актыларына дүүштүр тус чер бюджетинин акша-хөренгизинин күсели-биле дараазында чүүлдерни тыпсып берип болур:

тускай мергежиленин аайы-биле билин бедилип алыр азы өске билиг бедидер курстарга өөренир арганы бээр; муниципалитет тургузуунун, девискээринге хөй-ниити транспортунун бүгү хевирлеринге (таксилерден аңгыда) халас чоруур;

бүрүн эргелерин боттандыраарына албан аайы-биле автотранспорт; албан аайы-биле телефон (бүрүн эргелеринин хуусаазы төнүжө);

мебель, оргтехника, харылзаанын чепсек-херекселдери-биле дериттинген кабинет;

федералдыг болгаш республика чергелиг хоойлуларга дүүштүр бо чүүлдүн көрдүнгени өске-даа магадылалдарны.

19 чүүл. Бодунун бүрүн эргелерин доктаамал эвес үндезинге боттандырып турар тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин социал магадылалдары

1. Бодунун бүрүн эргелерин доктаамал эвес үндезинге боттандырып турар тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин тус чер бот-башкарылганын төлээлекчилер органынын ооң бүрүн эргелери күштүг болуп эгелээнинин дугайында доктаалды хүлээп алган хүнүнден эгелеп ай санында тус чер бюджетинин акша-хөренгизинден, муниципалдыг тургузуунун уставында оон өске чүүлдер көрдүнгенин ола, аңа бүрүн эргелерин боттандыраары-биле холбашкан чарыгдалдарын эгидип берип болур.

2. Бодунун бүрүн эргелерин доктаамал эвес үндезинге боттандырып турар тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижиге муниципалитет тургузуунун эрге-хоойлу талазы-биле өске-даа нормативтиг актыларына база уставына дүүштүр тус чер бюджетинин акша-хөренгизинин күсели-биле дараазында чүүлдерни чөпшээрер болур:

тускай мергежиленин аайы-биле билин бедилип алыр азы өске билиг бедидер курстарга өөренир арганы бээр; муниципалитет тургузуунун девискээринге хөй-ниити транспортунун бүгү хевирлеринге (таксилерден аңгыда) халас чоруур;

бүрүн эргелерин боттандыраарына албан аайы-биле автотранспорт; албан аайы-биле телефон (бүрүн эргелеринин хуусаазы төнүжө);

мебель, оргтехника, харылзаанын чепсек-херекселдери-биле дериттинген кабинет;

федералдыг болгаш республика чергелиг хоойлуларга дүүштүр бо чүүлдүн

көрдүнгени өске-даа магадылалдарны.

3. Бодунун бүрүн эргелерин доктаамал эвес үндезинге боттандырып турар тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин бодунун бүрүн эргелеринин үезинде база ол ышкаш ооң төнгенин соонда алды айнын дургузунда ооң бүрүн эргелеринин күүселдези-биле холбашкан чылдагааннар-биле тус чер төлээлекчилер органынын чөпшээрели чокта ону ажилдан үндүрүп азы ооң куду төлеверлиг ажилче шилчидип болбас.

4. Бодунун бүрүн эргелерин доктаамал эвес үндезинге боттандырып турар тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин бүдүрүлгө болгаш албан черинде хүлээлгелеринин күүселдезинден тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин бүрүн эргелерин боттандыраары-биле, ажилдап турган черинге ортумак шалынын камгалап арттырбышаан, ону бүдүрүлгө болгаш албан черинде хүлээлгелеринин күүселдезинден тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин бүрүн эргелерин боттандыраарына эрге-жок чугуланын бадыткап турар чогуур документини кошкан ооң бижимел билдиришкенинге үндезилеп хостаар. Оон аңгыда кандыг-даа документилер негээрин чөпшээререс.

20 чүүл. Тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин эрге-байдалынын дугайында хоойлужудулганы хажытканы дээш харысалга

1. Тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижиге хамаарыштыр дорамчылал, хоп-нүгүл кылганы дээш Россия Федерациязынын хоойлужудулгазы-биле көрдүнгени харысалганы онаар.

2. Күрүненин эрге-чагырга органнарыннын, оон-даа аңгы күрүне органнарыннын, тус чер бот-башкарылга органнарыннын албан-дужаалдыг кижилеринге, организацияларнын оларнын эрге-хоойлу талазы-биле хевир хамаанчокка удурткучуларына, хөй-ниити каттыжышкыннарыннын удурткучуларына бо Хоойлунун негелдезин, дүрүмнерин күүсетпээни дээш федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр кеземче херээни харысалганын, административтиг болгаш оон-даа аңгы харысалганы онаар.

3. Тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижиге, ооң өг-бүлезинин кежигүннеринге хамаарыштыр хоойлуга дүүшпес хөделиишкыннер күчүлээшкени азы кыжанышкын хевиринге илерээнде, тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин ажил-чорудулгазын соксадыр азы ооң характерин өскерттир сорулгалыг күш дөгээшкенинери болганда, федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр кеземче херээни харысалганын онаар.

21 чүүл. Тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин харысалгазы

Федералдыг болгаш республика чергелиг хоойлуларны, муниципалитет тургузуунун уставын сагывайн үреп турар база ол ышкаш хамаатыларнын эргелерин болгаш хосталганын үреп турар кылдыныгларын кылганы (азы кылбааны) дээш тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижиге федералдыг болгаш Тыва Республиканын хоойлуларынын, муниципалитет тургузуунун уставынын көрдүнгени харысалганы онаар.

22 чүүл. Бо Хоойлунун күштүг болуп эгелээни-биле холбаштыр эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актыларынын кылдыныгларын онзагайлары

1. Тыва Республикада тус чер бот-башкарылганын соңгуттурган кижинин эрге-байдалын таарыштырып турар эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актылары бо Хоойлуга дүүштүр ажилдап кылып турар үеде оларнын бо Хоойлу-биле карышпайн турар кезээ ажыглаттынар.

2. Тус чер бот-башкарылга органнарына бо Хоойлунун күштүг болуп эгелээн хүнүнден эгелеп боттарынын эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актыларын бо Хоойлуга дүүштүр алды айнын дургузунда ажилдап кылырын саналдаар.

23 чүүл. Бо Хоойлунун күштүг болуп эгелээри

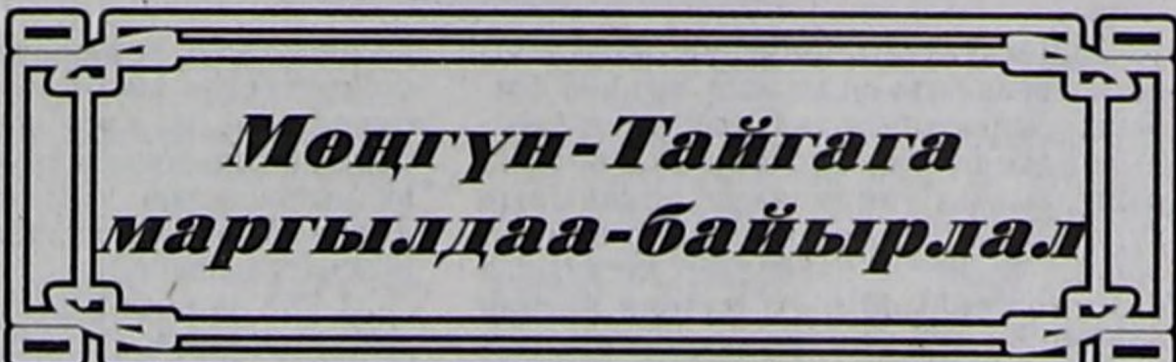
1. "Тус чернин Төлээлекчилер хуралынын депутатынын эрге-байдалынын дугайында" (2000 чылдын июнь 16-да №488 ескерилгелери-биле) 1998 чылдын март 18-те №708 Тыва Республиканын Хоойлузун күш чок деп санаар.

2. Бо Хоойлу ону албан езуу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканын Чыдаанын Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай
№243
2003 чылдын июнь 24.

Мөңгүн-Тайга кожуунга 1995 чылдан эгелеп 2 чылда 1 катап болуп эртип турар чаңчыл болган делегей чергелиг "Найыралдың начыны" тыва хүрештиң маргылдаа-байырлалы июль 17-19 хүннеринде Мугур-Аксы суурга болуп эрткен.

Мөңгүн-Тайгага маргылдаа-байырлал

"НАЙЫРАЛДЫҢ НАЧЫНЫ – 2003"

Аныяк мөге — Аңгыр Куулар.

гыргазы шаңналдарны тывыскан.

Аныяк мөгелер хүрежи

Даартазында эртен "Сараадак" стадионунга 16-18 харлыг 78 аныяк мөгелер хүрежин көөрү-биле чон чыгып келген. Хүрешке Моолдан 1, Алтайдан 2 мөгелер киришкен.

Аныяк мөгелер аразынга бо хүрештиң кол кордакчылары Аңгыр Куулар (Өвүр), Солун-оол Күжүгет (Чыраа-Бажы) бирги долгандырыгга таварышканнар. Мөгелер элээн тутчуп турар аразында чарлакчы Сүт-Хөлге болган бир солун таварылганы чугаалай-дыр... Хүреш үезинде 2 мөге ачыр-дачыр тутчуп, октажыр чазып чорда, уруун эмзирип олурган бир херээжен хенертен тура халыыр орта, уруу эмгиден ызырныпкаш чыдыпкан чүведир... — деп ол чугаазын доозуп чорда, Аңгыр Куулар бодунун эн шыыграк удурланыкчызын октааш, дараазында онагже кирген.

Түннелинде 3 саарзык мөге арткан. Оларның аразынга долгандырыг хүрешке Аңгыр Куулар шүүлген, Алексей Монгуш (Өвүр) үжүрлешкен. Республиканың аныяк мөгелеринин аразында эн шыырактар санынче кирип турар бо оолдарның кайызы-даа Чимит Кууларның өөреникчилери болуп турар. 3-кү черде Буян Чаш-оол (Сүт-Хөл), Тиилекчилерге 3, 2, 1 муң түннүг акша шаңналдарын тывыскылаан. Арткан шаңналдыг черлерни Сайын-Белек Тюлюш (Тес-Хем), Эрес Донгак(Сүт-Хөл), Хая Ондар (Сүт-Хөл), Евгений Түвендей (Чаа-Хөл) ээлээннер.

Керээ чардынган

Хүреш адакталып турар үеде чанында шөлге хол бөмбүүнүн маргылдаалары эгелей берген. Кожуундан болгаш аалчылар аразындан спорттун шыдыраа хевиринге сонуургалдыглар эш хуу ужуражылганын эрттиргенер. А кожуунун чагырга бажыңына Мөңгүн-Тайга кожуунун чагырыкчызы А.К.Донгак болгаш Алтай республиканың Кош-Агач районунун чагыргазының даргазы А.Ж.Джаткамбаев 2 таланың харылзаазын быжыглаары-биле садыг-саарылга, аргыжылга, корум-чурум, оорсук айтырыглары, экономика, социал адыр болгаш культура, спортка хамаарыштыр 2003-2007 чылга чедир кады ажилдажылганың керээзин чарган.

Кош-Агач (Кош-Бляш) району

Кош-Агач район — Мөген-Бурен-биле кожа чыдар боорда, Алтайда эн бедик даглыг чер. Ол Моол, Кыдат, Казакстан-биле база кызыгаарланып чыдар республиканың эн улуг кожууну. Ук кожуунда алтайлар, казахтар, орус болгаш өске-даа чоннар чурттап турарын кожуунун 3

дылда үнүп турар "Чуй делгемнери" солунун редактору Андрей Чумакаев тайылбырлады. Солун 1000 экземплярлыг, келир чылын 25 чыл оюн демдеглээр. "Солунунарда кандыг онзагай рубриканы демдеглээр силер?" деп айтырымга редактор: "Дарганың программасы күүселдеде" деп рубриканы сонуургатты.

"Найыралдың начынынче" Алтайдан делегацияны Мөңгүн-Тайга кожуунун чагырыкчызы А.К.Донгак аңаа боду чедип чалаан. "Чаа эгелээшкин дээш улуу-биле өөрүп четтирер бис" деп Кош-Агач районунун чагырга даргазы Ауельхан Джаткамбаев чугаалап олур. Олар орукка малчын коданнарның хөйүн, а кадарчыларның доозазы-ла чадаг мал кадарып чоруурун, бойдустун каас-чаражын, Тывада, кожуунда спорт, культураже онза кичээнгейни угландырып турарын эскергенин магадап чугаалап турдулар. Аалчылар Тывага кээр мурнунда "тывалар дээрге-ле оорлар, арагалаар чон" деп билип турганын миннип чугаалаарга, Мугур-Аксы суурга келгеш, ийи-чаңгыс көргеним (республиканың кайы-даа булунда непертээн) элең-тендин эзирик херээженнер сагыжымга кире-дир.

Моолдун Баян-Өлгий аймактың Өлгий хоорайның чагырга даргазы Дөрбенай Ернатай "Найыралдың начыны" ышкаш байырлалдардан чоннар аразында харылзаа быжыгып, бот-боттарынга хамаарылга экижиир" деп организацкчыларның бедик деңнелдиг ажылын үнелеп чугаалады.

Бо байырлалды эрттирерде Мөңгүн-Тайга кожуунун чагыргазының культура килдизинин даргазы Урана Хертэк баштаан удуртукчулар кожуунун бүгү-ле албан черлерин, сайгарлыкчыларын хаара тудуп, организацияларга аалчыларның удуурчыдар черин болгаш аштаныр-чемненирин хүлээндирип үлээн. Мында чамдык четпестер бардаа болза, мөңгүн-тайгажылар шыдаар шаа-биле кыскан дээрзин демдеглээр апаар.

Байырлыг концерт

Кежээ культура одаанга көрүкчүлөр моол, алтай аалчылар болгаш Мөңгүн-Тайганың артистеринин делегей чергелиг маргылдаага тураскааткан байырлыг концертин ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады В.Х.Оюнуң болгаш кожуунун культура килдизинин деткимчези-биле келген бичии уругларның "Эдегей" танцы бөлүүнүн уран чүүлүн көрүп магадаар аас-кежиктиг болган. Бо кежээниң артистери эртенинде улуг мөгелерин аразынга болган тыва хүреш маргылдаазын онза аян кирип, каастап турганы кайын утундулар.

"Мен тыва мен"

Тывада алдаржаан "Мен тыва мен" деп ырының автору Оланбаяр Каңтемир Сарыглар база аалдап чедип келгенин билип алгаш, аңаа ужураштым. Каңтемир Сарыглар ырының

тыштып келген төөгүзүн мынчаар тайылбырлады. Сенгел Тыва-зында менги харлыг Беш-Богда деп даг бар. Ол оон эдээнге өскен. Менги харлыг дагның мөңгүн суунун шулураан даажындан бо аялга төрүттүнген. А сөзүн авторнун чаңгыс чер-чурттуу Байын Сагаан чогааткан. Автор улуг Тывага бир дугаар кээп турар. Моол—Россия кызыгаарында ажилдап турар офицер. Ыры-хөгжүмге сонуургалдыг бот-тывынгыр композитор.

—Мөңгүн-Тайга бедик-бедик, хая-даштыг даглары, арга-дыт ховар аалак болганы-биле, тарбаган, аң-мең элбээ-биле шириин агаар-бойдустун маадырлыг чону-биле бистиинге демей-дир. Ынчангаш Мөңгүн-Тайга дугайында чоргаар аянын аялга сеткилимде куттулуп тур— деп, ол чогаадкчы ужугуушкунга алысканы илдең шырай-биле көрүп ор. Сенгел тывазы 3000 хире чурттакчылыг. 200 өөреникчилер эге школада бодунун дылын өөренип турар. Оон "Найыралдың начынында" 6 төлээ келген.

Хол бөмбүү

Шөлдүн бир талазында узун-узун, шилгедек спортчулар (Хөндөргей командазы), өскезинде мөге шинчилиг "ызыр-ызыр" сүт-хөлчүлөр чыскаалыпкаш, бот-боттарынга байырны чедирдилер.

Оолдар аразынга 12 команда 3 бөлүккө чарлып алгаш ойнаан. Моолдан база Алтайдан 1-1 командалар киришкен. Кежээ караңгылай бээрге, хол бөмбүүнге маргылдаалар культура одааның чанында спортзалга орайга дээр уламчылаан. Адаан-мөөрейлиг солун оюн соонда, аарыкчылар, спортчулар, артистер база көрүкчүлөр "дружба-найырал-найырамдал-найылык" дишип чугаалажып, суурнун караңгы, шыпшың кудумчуларын өрү тарап чоктап турганнар. Кожа чыдар төрөл чоннарның найырал кежээзи республикада корум-чурум талазы-биле эн эки көргүзүлгелерлиг кожуун төвүнге мынчаар эрткен.

Хол бөмбүүнге уруглар аразындан Мөңгүн-Тайганың спорт школазының, Мугур-Аксының школа командазы база Саглының командалары шылга-рап үнген. Оолдардан 1-ги черде көктүг-шыктыг Хөндөргей командазы, 2-гизинде "Тос кожуун" чыынды командазы, 3-күзүнде Солчурнун спортчулары. Тимур Саая, Алия Салчак эн эки камгалакчы атка төлептиг болганнар. Эн эки халдакчылар Ачыбек Хабатов, Аяна Хомушку олар болган.

Аът чарыжы

Июль 19-тун эртени. Суурну долганган тайгаларның баштарың көвүк ышкаш булуттар шып алган, ак чаъзын таваар кудуп тур. Бо эртен 28 км хемчээлге маңнаар аъттар чарыжы база 12 километрге челер аъттарның чарыжы болган. Челер аъттардан Ак-Бедиктин, Бай-Тайганың аъды эртип келген. Маңнаар аъттардан 1-ги черни Өвүр кожуундан бора аът эртип, еңнүг телевизор-биле шаңнаткан. 2-ги черни

Саглының хоор малы (4 муң рубль) шаңнал алган. 3-кү чер Бай-Тайганың бора аъдында (3 муң рубль). 4-7 дугаарында келген аъттарның ээлеринге база шаңналдарны тывыскылаан. Челер аъттар аразынга Тоолайлыгдан калчан-кара аъттын ээзи эн чараш дерилге дээш тускай шаңналга төлептиг болган. Шаңналдыг черлерни алган аъттарның ээлеринин аразындан Эртинне Чөкпек бодунун шаңналын (1 муң рубль) Мугур-Аксы суурда 12 ажы-төлдүг Иван Самбуунун өг-бүлезинге дамчыдып берип деткикчилээрге, чон өөрүп, динмиттиг адыш часкап турду.

Байырлыг чыскаал

Улуг мөгелер аразынга тыва хүреш эгелээр мурнунда шөлге байырлыг парадче спортчулар чыскаалыпкан. Узун одуругнун бажында Мөңгүн-Тайганың улуг-бичии мөгелери, Кызыл хоорайдан Аяс Монгуш баштаан мөгелер, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Өвүр, Барыын-Хемчик, Чаа-Хөл, Моолдун, Алтайның делегациязы адрестерин тудуп алган шөлдү долгандыр чоруп тур. Кожуунун чагырыкчызы А.К.Донгак, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.К.Х. Ооржак база өске-даа удуртукчулар, аалчылар спортчуларга чедишкенин күзеп, бүгү чонга онзагай найырал байырлалы-биле байырны чедирип, чаагай күзээшкиннерни кылып турган.

"Найыралдың начыны" — АЯС

Байырлалдың эн сонуурганчыг кезээн тургузуп турар тыва хүреш эгелээн. Маргылдаага республикадан 97, Алтайдан 4, Моолдан 9 мөге киришкен. Моолдун аймак мөгелери 3 дугаар долгандырыгга чедир хүрешкен. Хүрештиң түннелинде 4 күштүг мөгелериниң санынче шупту Россияның хостуг хүрешке спорт мастерлери кирген. Сөөлгү салыгда Аяс, Ай-Демир Монгуш алышкылар тудушкан. Тыва хүрешке республиканың 11 дакпыр Наадым чемпиону, 3 дакпыр "Найыралдың начынының" тиилекчизи бо удаа база чемпионнаан. Шүүлген мөге Аяс Монгуш 20 муң рубль-биле, үжүрлешкен мөге Ай-Демир Монгуш өңнүг телевизор-биле шаңнаткан. 3-4-кү черлерни алган Кайгал-оол Донгакка, Сайын-Белек Туматка 8 муң рубль хемчээлдиг шаңналдар тывыскан. 5-8-ки черлерни Артас Монгуш, Аңчы Монгуш, Мартис Монгуш, Андрей Хертэк ээлээн.

Судьялар болгаш мөге салыкчыларынга 10 доллар шаңналдарны берген.

"Найыралдың начыны" кожа чыдар төрөл чоннарның бот-боттарын билчиринге, найыралдың харылзаазын калбартырынга улуг базым, орук болуп турары билдингир. Ынчангаш найырал байырлалын Алтайга, Моолга база моон соңгаар ээлчежип эрттирер болгаш чылдың-на кылдыр доктаадырының дугайында чугааны аалчылар өөренип көөрүн аазаан.

Чойганмаа САТ.

Республика судтары

ДАҢГЫРААН БЕРГЕННЕР

2003 чылдың баштайгы чартында республика судтарына 1578 азы эрткен чылдың бо үезинден 320 эвээш кеземче керектери кирген. Оон 1060 керекти көргөш, шийткелдерни үндүргөн. Бо дээрге эрткен чылдың бо үезинден 102 керекти хөйүнү көргөнү ол. Судтарга көрдүмдөн 680 керек арткан. Судтар ажылының чартык чылда кол түннели ындыг. Ол дугайын ТР-ниң Дээди судунун даргазы Надежда Күжүгет хуралга дыңнаткан.

Отчеттук үеде 6588 негелде херээн судтарга көргөн. (Эрткен чылдың бо үезинде 2269-ту көргөн). 5906 керекке суд шийтпирин үндүргөн, 1188 негелде херээн хандырган. Боттарының эргелерин камгалаар дээш хамаатыларның судтарга кээри көвүдөп турарын үстүндө саннар херечилеп турар. Хандырган негелде херектеринге, моральдыг каража чедирген компенсацияны кириштир хамаатыларга 27 млн. 900 муң рубльди төлөөрин судтар шийтпирлээн.

Ооң-биле кады республика судтарының ажил-чорудулгазында чидиг айтырыг болза мурнуку хевээр, керектерни көөр хуусааларны сагывайн турары бооп турар. 2003 чылдың баштайгы чартында хуусааларын хажыдып, 359 кеземче, 492 негелде херектерин көргөн. Эрткен чылдың бо үезинге чедир хуусаазын хажыткан кеземче херээ 441 болгаш негелде херээ 767 турган. Чамдык судтарның хуусаа сагывайн турар чылда-гааннарын анализтеп көөргө, ол чөптүг чылдагааннар бооп турар. Оларның бирээзи судьялар ажылының көвүдээнинде. Чижээ, Барыын-Хемчиктин район судунда 5 судьяның орнунда, 2 кижича ажилдап турар. Чөөн-Хемчик район судунун 4 судьязы Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл район судтарына ажилдаар уругу таваржып турар. Тыва Республиканың Дээди судунун даргазы суд херектериниң шынарын экижидеринче болгаш хуусааларын сагырынче, судьяларның мергежилдерин бедидеринче кичээнгейни угландырган.

Ол ышкаш республиканың суд системаның ажил-чорудулгазында база бир чидиг

айтырыг — судья кадрларның чедишпейн турарында дээрзин Дээди судтун даргазы демдеглээн. РФ-тиң Дээди судунун чанында суд департаментиниң ТР талазы-биле эргелелиниң начальниги З.М.Күнзектин илеткелден ап көөргө, районнар судтарының албан-дужаалдарында бөгүн 23 судья азы 36,5 хуузу чедишпейн турар. 2003 чылдан эгелээш, ТР-ниң Дээди суду болгаш суд департаментиниң ТР-де эргелели судья албан-дужаалдарга ажилдаар кандидатураларны кады чугаалажып эгелээни оларны бүгү талалыг өөренип көөр органы тургускан. Судьяның дузалакчызы албан-дужаалды тургускан чорук үстүндө айтырыгны шийтпирлээринге дузалакчы болган, чүге дизе судьяның дузалакчызы судьяга бирги кандидат болур. Суд департаментиниң ТР-де эргелели ажил практиказын байлакшыдары-биле судьялар дузалакчыларының ажил-чорудулгазын ыяк хынаан.

Чартык чыл түннели үндүргөн хуралга ТР-ниң Конституция судунга чаа сонгуткан 4 судья: О.Л.-М.Салчак, Ю.Я.Норбу, С.О.Монгуш, А.П.Саая олар дангыраан берген. Оларга ТР-ниң Чазааның Даргазы Шериг-оол Ооржак, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының Даргазы Дандар-оол Ооржак, ТР-де Кол федералдыг инспектор Виктор Чернышев болгаш өскелер-даа байыр чедирген. ТР-ниң Конституция судунун даргазын бешки кезигүнү сонгаан соонда оларның аразындан сонгуур.

Суд департаментиниң ТР-де эргелелиниң парлалга албаны.

КААЙЛЫ ӨРТЭЭ ӨЗЕР

Хуу кижилерниң Россияже кирип эккеп турар даштыкы марканың чийк машиналарының өртээ өзөр. Ол "Каайлы төлевири денештиргениниң дугайында" Россия Федерациязының Чазааның доктаалы күштүг болуп кирген хүнден эгелеп бо чылдың июль 24-те эгелээр. Кири сөөртүп турар машиналарга каайлы төлевириң өскерилгелерин, машинаның каш километри эрткени хамаарылга 3-тен 7 чыл чедир ажылап каапкан автомобильдерге хамаарыштыр болур. Ынчаарга Россияның чурттакчыларының ажыглап турар эң нептерендей моделиниң хөдөлдирикчинин ишкири 1,5 литрден ажып турар автомобильдерге 1,5 – 2 катап улгадыр.

Каайлы төлевири чорудары-биле дүүштүр хөдөлдирикчинин ишкири 1000 куб. сантиметрден ашпас автомобильдерге чедир, хөдөлдирикчинин ишкири 1 куб. см дээш даштыкы маркага каайлы төлевири 0,85 евро хемчээл-биле доктааттынган, а хөдөлдирикчинин ишкири 1000 куб.см-ден улгадып турар, ынчалза-даа 1500 куб.см-ден ашпас болза, хөдөлдирикчинин ишкири

1 куб. см турда, 1 евро хемчээл-биле төлээр. 1500 куб. см-ден өрү, ынчалза-даа 1800 куб.см-ден улуг эвес автомобильдерге каайлы төлевири 1 куб.см дээш 1,5 еврога денештир, хөдөлдирикчинин ишкири 1800-тен 2300 куб. сантиметр чедир улгадып турар машиналарга каайлы өртээ 1,75 евро болур. Хөдөлдирикчинин ишкири 2300 куб. см-ден улгадып турар, ынчалза-даа 3000 куб. см-ден ашпас автомобильдерге каайлы төлевири 1 куб.см дээш 2 еврога дең болур, а 3000 куб.см-ден ажып турар болза, ынчан 1 куб. см дээш 2,25 евро хемчээл-биле төлээр.

Чижек-биле чугаалаарга, хөдөлдирикчинин ишкири 1,4 литр турда, амгы өртөк-биле каайлы 1190-дан 1400 евро чедир өзөр. Ол чүнү чугаалап турарыл дээрге даштыкы марканың чийк машиналарының өртээ тус чер рыногунга 4200-тен 5600 (садыжының машинаны мунуп келгениниң болгаш ооң негелделеринге чарыгдалдарны санаваска) америк долларга чедир улгадыр.

Наталья МОНГУШ,
Тыва каайлының парлалга секретары.

КАРА-ДАГДАН КӨРҮШ

(Төңчүзү. Эгези № 90
"Шында").

Дуу ол моон көстүп турар Ак-Хая баарында Алдан-Маадыр сумузуңуң, колхозтун база бир үндезилекчизи, сугатчылап, суму даргалап, сөөлүндө малчыннап чораан Бызытпаа Ыдый-оолович Монгуш кыштап чораан. Алдан-маадырларның бирээзи Садыя Монгуштун оглу Кижээ деп кижиниң оглу Монгуш Шожунуң сактыгышкын чугаазында мындыг одуруглар бар: "Самбажыктың адазы Чээн-оол деп кижича. Ол 7 ажы-төлдүг чораан. Бо совхоз директору Юрий Монгушович Самбажык-биле кады төрөөн Дугур (Чашпай) деп кадайның уруу Муң-Харлыгың оглу Бызытпааның оглу-дур" (1994 чыл). Чашпай — Чээн-оолдун чаңгыс уруу. Ону Дугур-даа, Дагыр-Салаа-даа дээр чораан. Ол үш ажы-төлдүг чораан. Уруу Муң-Харлыг өөнүң ишти Ыдый-оол Монгуш-биле 4 оолдуг: Бызытпаа, Хостап, Доржу, Дока. Олардан совхозка хөй чылдар иштинде удурттур черлерге ажилдаан, ам хуузунда мал-маган азырап, ада-өбгезиниң чуртун эзлеп чоруур Монгуш Дока арткан.

Бызытпаа Ыдый-ооловичиниң улуг оглу Юрий Монгушович Алдан-Маадыр совхозтун ажилчын комитет даргазынга, Көдээ Совет даргазынга, СЭКП райкомунга, совхоз директорунга, кожуунуң Төлээлекчилер Хуралының даргазынга ажилдаан. Амгы үеде Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының тус чер бот-башкарылга айтырыгларының талазы-биле комитетиниң даргазында ажилдап турар. Ол Алдан-маадырларның 90, 100 болгаш 110 чылдарын эрттирериниң база бир организаакчызы. Беш уругларның адазы, 4 чаштын кырган-ачазы. Өөнүң ишти Бызытпаа Светлана Тюлюшова — дээди категорияның башкызы. Амгы үеде Алдан-Маадыр ортумак школазының социал-педагог башкызы. Улуг оглу Омак — Сүт-Хөл кожуунуң шериг комиссариатының прапорщиги. Орлан ТКУ-ну дооскаш, Алдан-Маадыр ортумак школазында биология башкылавышаан, директорнун өөредилге талазы-биле оралакчызы. Уруу Орляна Кызылдың педколледжин дооскан. Юрий Монгушовичиниң кады төрөөннери 6 кижича. Олар шупту Алдан-Маадыр суурда ажилдап, чурттап чоруурлар. Оларның бирээзи Бызытпаа Сергей — "Хүндүлелдин Демдээ" орденниң эдилекчизи, "Тыва АССР-ниң алдарлыг хову ажилдакчызы" деп аттын эдилекчизи.

Ынчан орган черимниң адаанда дуу дөвүн хая баарында бичежек бажында мээң ада-ием, күш-ажылдың хоочуннары Кылбак Ыймаандаевич биле Солай Сырбаевна Монгуштар чурттап орган. Олар 40 ажыг чылдар иштинде төрөөн колхозунга, совхозунга хөй-хөй малды өстүрүп бергеш, хуузунда малын азырап органнары ол. Мал ажылынга эки көргүзүглер дээш ачам Москваң Улус ажил-агылының чедишкениниң делгелгезин көрүп-даа чорду.

Үстүндө адааным Бызытпаа Монгуштун адазы Ыдый-оол Монгуш Сендинмаа деп угбалыг, Ыймаандай деп акылыг чораан. Сендинмаа кырганның ажы-төлү Артас, Александр, Анна Монгуштар. Олар Тываның Айыыл чок черинге, Иштики херектер органнарынга үр чылдарда бараан болганнар. Олардан ам

Анна Баян-ооловна угбай арткан, хоорайда чурттап орат.

Ыймаандай өгбениң ажы-төлүнүң эң хеймери — мээң ачам, Кылбак Ыймаандаевич Монгуш. Ол эрте чажындан өскүс калгаш, төрелдериниң аразынга өзүп келген. Өскүс амыдыралды, чер-чуртун алгап мактаан кожамыктарны бижээн кыдыраашты арттырып каан, шыгжап чор мен. Бистер хөй улус бис. Улуг акыбыс Бүрүмчал Монгуш Сүт-Хөл эмнелгезинге ажилдап чорааш, чаававыс Зинаида Чымбаевна-биле озал-ондакка таварышкаш, аныяанда-ла бистен чарлып чорутканнар. Акыбыс уран чүүлге кончуг сонургалдыг кижича. Сүт-Хөл эмнелгезинге "Айболит" деп ансамбль тургузуп алгаш, Кызылга көрүлдөгө ойнап турганын эш-өөрү ам-даа утпаан боор. Ол гитарага ойнаар кижича.

Каң-оол (бистин аравыста чок) "Саян" ансамблинге ажилдап тургаш, таптыг-ла он чыл бурунгаар, октябрь айда Алдан-Маадырга концерт үндүргөш, эштери-биле Кара-Дагга бо кыштакта баксырап бар чыдар адазының кадыын айтырып келген. Моол эжи Баатор-биле

таар-оолдун кайгамчык аялгаларын дыңнаан. Ол ам өске эш-өөрү-биле делегейниң хөй-хөй чурттарынга бичи Тываның сыгыт-хөөмейин, ырызын баралгадып чор.

Алдан-Маадыр өгбелеривис, оларның каш-каш чада ажилдыр салгалдары, тыва оолдар, кыстар делегей чергелиг хүрештерге шүглүп, сыгыт-ырызын сырынналдыр салыр дээрзин ынчан олар билип-даа турганы чадавас.

Дажы-Намчал Ооржак, Бызытпаа, Оттук, Кылбак Монгуштар ам бистин аравыста чок, алдан-маадырлардан ужукталган бо өгбелер — боттарының үезиниң төлептиг кижилери-дир. Ажил-херээнге бердинип, ажы-төлдү бут кырынга тургусканнар. Оларның ажы-төлүнүң ажы-төлү улам көвүдөп, дазылы улам тарап бар чыдар. Олар ышкаш төлептиг хоочуннар Алдан-Маадырга-даа, өске-даа черлерге хөйү-биле чурттап чораан, ам-даа чурттап чоруурлары бар. Оларның салгалы Тываның кайы-даа булуңунда чурттап, көвүдөп чоруур. Оларны адап санаары болдунмас.

Кара-Дагның Сарыг-Сиген артының кырында алдан-маадырларга тураскаалды тургускан. Ооң чанында республиканың бөлүк журналистери.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ ЧУРУУ.

ол аът баштыг игилге ада-иезиниң, төрелдериниң мурнунга таалангыч ойнап бээрге, Санчат Титов баштадыр эштери уян ырын бадырып турган. Ачам огулунуң эш-өөрү-биле оюнун сөөлүгү катап көрүп алганынга өөрүп, сөөлүгү чагыс сөзүн берип орган. Полина, Галина, Шой-оол хоорайның эмчи черлеринде ажилдап чорлар. Геннадий Алдан-Маадырда хуу ажил-агыл кылып чор. Хеймеривис Елена ада-иезиниң изин истеп, күдээвис Эрес Куулар-биле Барыын-Хемчиктин Бижиктиг-Хаяга малчыннап чорааш, амгы үеде Кызыл хоорай кыдыында хууда мал-маган өстүрүп чорлар. Дыштаныр хүннерде оларның аалынга чыгып келгеш, хоорайның шимээн-даажындан алаагып, биске эргим өдексиг чытты чыттап ап, оларның ажил-агылынга дузалажып чор бис. Ававыс бистин аравыста ам-даа сергек чор.

Кылбак, Солай Монгуштарның огу, бо чүүлдүн авторунуң огу Андрей Монгуш школачы дыштанылгаларда кырган ада-иезинге чедип, Кара-Дагның кырынче үнүп, хаяларынга чаңгыландыр ырлап, Манчүректин чайлагарынга молдурга мунуп, олаага малчыннап чораан алдарлыг сыгытчы Ооржак Хунаш-

Кайы-даа чон боттарының чоргаарланып чорууру маадырларлыг. Оларны сактып, мөгөйлөп чоруур кол черлиг. Ол черлерни чыл келген тутум, улам аян-шинчи кирип, кайыын-бээр келген туристерин, аалчыларның баар чери кылып алган боор. Ийе харын, алдан-маадырларның тура халыгышкыны элээн каш кожуун девискээринге болуп турганы маргыш чок. А кол өзек чери Оргу-Шөл, Кара-Даг дээрзин төөгү бадыткап турар болгай. Ынчангаш ус-шевер Оргун Сарыгларның төлевилээни тураскаалдар, хаяларда кокла оруктар, куйлар, онгулар, өг орну, эң бедиктен бараан хараар черлерни кадып кээр чүве болза, Оргу-Шөл, Кара-Даг ажык дээр адаанда төөгүнү музейи-дир. Төөгүлүт черге мөгөйиг, ханы уткалыг медереп билишкын — юбилейиниң "дузу" ында ышкаш.

Алдан-маадыр өгбелериниң турлаа турган Алды баштыг Кара-Дагга үнүп келдим. Адаларның өөнүң орну бедик черге Амгы Тывам эрткен оруун бодап ордум.

Алдын-оол МОНГУШ,
Кызыл хоорай.

АРЗЫЛАҢНЫ АРГА-БИЛЕ

Сөөлгү үеде "Шынның" арыннарында тыва хүреш дугайында материалдар удаа-дараа парлаттынып турары өөрүнчүг-дүр. Бо чорук тыва хүрештиң бурунгаар сайзыраарына идиг болуру чугаажок. Мен база тыва хүрешке хамаарыштыр бодумнун бодалдарым илередикседим.

Шынап-ла, тыва хүрешти сайзырадыр үе келген. Мөгелер хүреш үезинде хөй, янзы-бүрү аргаларны ажыглаарын бодавас боор-дур. Тывада ат-сураглыг мөгелеривистен кымнар хөй арга кылыр ийик? Маадыр Монгуштун буттаарын, бурун тыва мөгелерниң күдүктээр аргазын кылырын билир бис. Аяс Монгуш бодунун узун дурт-сыны, күш-шыдалын ажыглап, улуг-бичии мөгелерниң базымын көрүп тургаш, колдуу-ла донгайты шелиптер база буттаар, балдырлаар болгай. Кунгаа Начын база буттаар, узун-шырак мөге акызы Маадыр Монгушту безин буттааш, октап кааптарын көрүкчүлөр билир.

Дискее караандан бир холубиле доза каккаш, октаар арга база тывылган. Чогуу бо арганы чаа тывылган деп база болбас, ону шаанда Чадаана хоорайда мөге Октябрь Тулуш чогааткан. Мөгелер бо арганы шоолуг ажыглавас болганындан утундура берген. Ону амгы мөгелерден Вячеслав Монгуш бир дугаарында өөренип алгаш, ажыглап эгелзэн. Дүрген кылырга дыка ажыктыг арга болгай, Чадаанага долгандырыг хүреш үезинде

Кунгаа Начынга, Вячеслав Монгушка 1999-2000 чылдарда моол мөгелерниң карак чивеш аразында октадып турганын хүрешке ынактар билир. Майгыыр, тевер, азып чорудуптар, чартыктаар, балдырлаар аргаларны хөй ажыглап турар мөгелер Тывада эвээш дизе, частырыг болбас.

Чамдык ийи шырак мөгелер таварышканда кара күшбиле тутчуп алгаш туруп бээр, оон кээп хончулаштырар ужурга таварыштырар. Хончуга колдуунда чүгле узун, шырак мөгелер тиилеп алыры билдингир.

Хостуг хүреш, дзюдо мөгелери тыва хүреш маргылдазынга киржирге чараш-ла болур чорду. Олар "мельница" деп адаар арга болгаш чартыктаар аргаларны кылып тургаш, удурланыкчыларын октап турарын көөрге чараш-ла. Чамдык мөгелер тыва хүреш маргылдазынга хостуг хүреш болгаш өске-даа хүрештер билир мөгелерни кириштирбесин бодаар. Ол шын эвес деп бодаар мен. Янзы-бүрү хүрешти билир мөге кижжи хөй арга билир, мергежили бедип болур. Тыва хүреш мөгелери хөй аңгы-

аңгы аргалар ажыглавайн турарын бо чүүлүмге демдеглексезиними катап база сагындырайн.

Ооң көскү херечизи май 8-9 хүннеринде болган тыва хүреш маргылдаазы дээрзин хүрешти көргөн кижжи бүрүзү бадыткап болур. Моолдун авырга мөгези Агбаан Сухбат бистиң чоргаарланырывыс узун, шырак дурт-сынның мөгелеривис Монгуш Маадыр, Донгак Кайгал-оол, Ай-Демир Монгуш оларны кандыг арга кылгаш, канчаар октап турганын хүрешти көргөн улус билир. Ону телевизорга база көргүскөн. Езулуг арзылаңны арга-биле деп чүве ол чорду. Моол хүреште 666 арга бар дээни шын хевирлиг. Тыва хүреш биле моол хүрештиң дүрүмнери бичии ылгалып турар-даа бол, бистер база тыва хүреште чеже арга барын билир турар ужурлуг бис. "Чогуш соонда чудурук чайбас" деп үлегер домак бар. Май 8-9-тун тыва хүреш маргылдаазы шагда эрткен-даа болза, тыва хүрештиң специалистери, мөгелер түңнелдерден үндүрүп, тыва хүрештиң аргаларын хөй ажыглап, ону өөредир айтырыгже кичээнгейни угландыраар болза эки. Мурнувуста Республика хүнү, Наадым байырларының тыва хүреш маргылдаазы база бар болгай. Хүрешке мөге бүрүзү янзы-бүрү аргалар ажыглаар болза, хүреш көрүштүг, чараш болуру чугаажок.

Мерген ОНДАР.

Тыва хүреш дугайында бодал

ӨСКЕНИН КӨРҮЖҮ-БИЛЕ

Кызыл кожуунда Каа-Хем суурну суму чагыргазынын даргазы Татьяна Андреевна Сандакова эки ажылдап турар чагырга даргаларының бирээзи деп билдим. Ынчалза-даа бичии эде кылыр чүүлдер бар. Автобус доктаар черлерде кижилер олурар сандаайлар чогу инвалид, улуг назылыг кижилерге арай-ла эпчок байдалды тургузуп турар. Ылангыя 17 дугаарлыг автобусту манаары дыка шыланчыг, чамдыкта шак-даа чеде бээр. Ол автобустун пассажирлер аргыштырар графигин автотранспорт бүдүрүлгези биле чугаалажып тургаш, чонун аргыжылгазынга таарымчалыг кылдыр тургузары күзенчиг.

Каа-Хем суурда ажылдап турар кожуунун иштиги херектер килдизинин ажылдакчыларының ажылын чогуур деңгелге тургузары күзенчиг. Бо чылдың январь айда Найырал кудумчузунда 13 дугаарлыг бажындан улуг эртектег телевизорну, сонгазын буза шапкаш, оорлап аппаратан. Ол херекти бир истекчиден бир истекчиже дамчыдып турзатурса, 7 ай ашкан, түңнел чок.

**Марчын-оол
КАРА-МОНГУШ.**

Хандагайты суур.

РОССИЯНЫ ДУРГААР

■ Россияда эр кижилер херэженнерден 10 млн. кижжи эвээш. 2002 чылдың чизезин езугаар алырга, РФ-те ниитизи-биле 145,5 млн. кижжи чурттап турары илерзэн, херэженнер 77,7 млн., эр кижилер 67,8 млн. кижжи болган. 1989 чылда Россиядан 5,4 млн. кижжи көжүп чоруткан болза, өскээртен 11 млн. кижжи көжүп келген. Ыраккы Чөөн чүкте Федералдыг округта чоннун саны бо үениң дургузунда 16 хуу кызырылган.

■ Баятан Роман Абрамович 2001 чылда чуртун бюджетинге ниитизи-биле 10 млрд. рубль үндүрүгүнү чедир төлөвзэн.

■ 10 чыл эртерге, Россияга уран деп байлактын курлавыры төнер. Бүгү делегейде шинчилеп тыпкан уранның саны 3,5 млн. тонна. Эң хөй уран рудалыг черлерге Австралия, Казахстан, Канада хамааржыр, а Россия— чедиги черде. Чыл санында-ла Россияда 13 муң тонна уранны кызып тыпкаш, 10 муң тоннаны даштыкыже үндүр садып турар. Чоокку чылдарда уран тывыжын 17 млн. тонна чедирерин көрүп турар, ынчаар ажылдаар болза, Россияга уран курлавыры удавас доосту бээр илдең бооп турар.

■ Самара областың губернатору К.Титов чонга электри энергиязының өртзөн 41 хуу естүргеш, "буруулуг" болган девискээр-энергетика комиссиязын дүжүргөн. Ам ук областа электри өртзөн кымның доктаадыры

билдинмес бооп арткан.

■ Саналга палатазының удуртукчузу Сергей Степашиниң дичнатканын езугаар алырга, Чечен Республикада пенсияларны болгаш пособиелерни адрес езугаар төлээрин, чидирген өңчүзү дээш компенсацияларны бээрин хандыраар органнар болгаш албан черлери чок бооп турар. Чечняны катап тургузарына бюджет, саң-хөө болгаш политика талазы-биле амгы аргалар таарышпас деп, С.Степашин дыннаткан.

■ Россий-казах күрүне кызыгаарынын узун дурту 7598 км. Кызыгаарыны туруп келген үезинде эрттирилге пунктуларын дамчыштыр 11 млн. кижжи эрткен. Ооң-биле кады кызыгаарны тавартыр наркоманнар героиниң 80, опийниң 70 болгаш марихуананың 60 ажыг хуузун бо кызыгаарны дамчыштыр Россияже эрттирип турар.

■ Хоруурунун хемчеглерин алганының түңнелинде Каспий далайда осетр уксааның балыктары өзүл болур арга тургустунган. 2003 чылда Россия бо далайдан 453 тонна, Иран — 600, Казахстан — 229, Азербайджан — 104, Туркмения — 59 тонна балыкты тудар чөпшээрелдиг. Ол чурттар ниитизи-биле 1445 тонна осетрни тудар. ССРЭ-ниң буураарының мурнунда оон 15-16 муң тонна осетрни тудуп турган. (Медээлерни төп парлагдан белеткзэн).

Чагаалар аразындан

МОНУ ДЕМДЕГЛЕКСЕДИМ

Кааң хүннер үргүлчүлелдиг-даа болза, ыраккы Эрзин кожуунун ажыл-агыйларында тараа культураларының, картошка, ногаазының эки өзүп турарын демдегледим. Чонну ажылга хаара тудары ындыг-ла белен эвес, ынчалза-даа кожуун, сумуларның чагырга даргалары бо хүннерде тараан үнүштерниң чашпан-богун аштаары-биле чонну эвилелдеп, организаствыг ажылды чорудуп турар.

Ылангыя Талдың, Оваа-Даштың тараазының, картошказының үнүп чыдары эки. Кааңнаш база үнүштерниң хоралакчы курттарына-ла алзыппас болза, чоннун бедик дүжүттү ажаап алырынга бүзүрел бардыр дээрзи амдыгааштан-на илдең. Бо чазын Баанай, Чигжит-оолдарның өг-бүлези-биле дем-

нежип тургаш тараан картошка шөлүнде ажыл хайнышкынның деп болур.

Бо үе чонга чүгле чер ажылы-биле ажаанзырал берип турар эвес, мал-маган кадарган улуска кажаа-хораазының септелге ажылдарын кылып, келир кышка белеткенинге база-ла таарымчалыг байдалды тургускан. Амдан эгелеп мал чеминиң белеткели бүгү чоннун кичээнгейинде, аңа малчыннардан эгелзеш кижжи бүрүзү киржири магатчок. Ынчангаш чонну, ажыл чок аныяктарны ажылга хаара тудуп организастварынга үстүнде удуртулгудан кол хамааржыр-дыр дээрзин демдеглекседим.

**Чечекмаа САДИ.
Эрзин кожуун.**

ОНГУ КЛАССТЫ ДООСКАНДАН БЭЭР

Хүреш-хүреш платье-формаларлыг, ак-ак фартуктарлыг урулгар-даа, кара-кара костюмнерлиг оолдар-даа бышкан билигиниң аттестаттарын алырынга белен, школа даштында шөлге чыскаалып турупканнар. Ол дээрге бис Шагаан-Арыг №2 ортумак школазының 1963 чылда доозукчулары-дыр бис. Ынчан чаңгыс аай кеттинген оолдар, кыстарны көөрге, шынап-ла, чараш чүве. Байырлалдың өөрүшкүлүг шинчизинге улам хөй-аы кирген доозукчу чаңгыс-классчыларым-биле кады клазывыс башкызы Валентина Ивановнаны канчап сагынмас мен. Чыскаалдың эгезинде школавыс директору Н.Вайнберг байыр чедирип чүве чугаалааш, чечек тудускан бирги классчылар-биле чергелештир бистиң холдарывыска аттестаттарны тутсуп берген ийин. Ооң соонда ада-иелер, башкылар доозукчуларга өөредилге черлеринче чедишкениниң дужаап кирип алырын күззэннер.

Мен маңаа башкыларым дугайында чугаалавайн барып шыдавас ийик мен. Бисти эртем оруунче үдеп каан ынак башкыларывыс М.С.Коростелова (химия башкызы), Л.М.Шахматова (математика), В.Ф.Ковалев (физика), Валентина Ивановна (орус дыл, литература) оларны кезээде сактып чоруур бис. А

арыг-силиг болурунга, аргытындып, дааранырынга өөредип, интернатка солун кезээлерин, лекция-беседалары удаа-дараа эрттирип, бисти сургаар З.Н.Усова, Е.М.Митина — дуржулгалыг кижизидикчи башкылар.

Клазывыс ынчан школаның эң-не эки өөредилгелиг, чуррунуг, найыралдыг, үлегерлигиниң бирээзи турган. Эштерин организаствап, эвилелдеп удуртурунга Лиза биле Валя кымдан-даа артык турганнар. Амгы үеде ол-ла аайы-биле удуртур ажылдарда ажылдап чорлар. Валентина Өдүрековна Кызылдын №9 школазын эвээш чылдарда директорлап келди. Чаңгыс-классчыларывыс шупту-ла дээди эртемни чедип ап, чуртувуска улуг-хууус кирип чор бис. Аравыстан келир үениң биология-химия башкылары хөйү-биле дооскан. База ол ышкаш алдарлыг артист, юрист, эмчи дээш, черле кымнарны чок дээр боор. Ынчангаш школа дооскан төөгүлүг чылывыстан мугур 40 чыл болуп, ал-боттарывыс 60 харлап, Тыванын херэженнер шимчээшкенинге уткуштур бо сактышкынны бижип олур мен.

**Анна КОШКАР-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Улуг-Хемниң Торгалыг суур.**

"Шын" солунну дамчыштыр

Бистиң ынак, эргим, хүндүлүг ававыс Эльвира Кыргысовна МААДЫРНЫ сөөлгү орукче үдежип, бистиң кажыдалывысты үлежип, дузазын каткан Улуг-Хем кожуунун даргаларына, Хайыракан эмнелгезиниң коллективинге, өске-даа албан черлериниң ажылдакчыларына, эш-өөрүвүске, чок төрелдеривиске, ававыстың чаңгыс-классчыларына, суурувустун бүгү чонунга четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттивис.

Ажы-төлүндөн.

Дунмавыс Аясмаа Владимировна ДОРЖУ кенертен аарыга таварышкан, аныяк назынындан чарылган. Бистиң улуг муңгаралывысты үлешкен даай-ававыс Донгак Хирлиг Докулаковнага, дунмавыс Хирбаа Артемга, кудаларывыска, Тогаагыларга, бир дугаар поликлиниканың эмчи коллективинге ажыг-шүжүүвүстү үлешкени дээш четтиргенивисти илередип мөгөйдивис.

Угбазы Галина Араңчал.

Бай-Тайга кожуун чагыргазының коллективи, Төлээлекчилерниң тус чер хуралының даргазы Салчак Сергей Сээ-Суруновичиниң дунмазы Бичии-Уругунун кенертен мөчээни-биле ооң чок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва
Республиканың Чазаа.
Кол редактор АРТУР ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 6836. Чагыл 83.

АГАР САНЬЫВЫС: № 40703810400000010000 БОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИИН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш буртукелиниң Тыва девискээр эргелелинге буртукеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомтединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Аягыттыгдан саняары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харышпаар.